

SUURMEESTE ELULOOD

GLADSTONE

H. M. G. S. S. O.

ELAV TEADUS NR. 1—39.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
 „ 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
 „ 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
 „ 4. Oststarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Rimmel.
 „ 5. Vana-maailma hukkimine. Kirj. prof. G. Ferrero.
 „ 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
 „ 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
 „ 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. Hearnshaw ja Cole.
 „ 9. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
 „ 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
 „ 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
 „ 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
 „ 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep
 „ 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig.
 „ 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
 „ 16. Eesti kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
 „ 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
 „ 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
 „ 19. Lapsepõlv ja iseloom. Kirj. A. Elango.
 „ 20. Rõivastuskunst ja mood. Kirj. A. Rimmel.
 „ 21. Enesearendus ja edasiõppimine. Kirj. A. Kurvits.
 „ 22. Itaalia renessanss I. Kirj. prof. W. Söderhjelm.
 „ 23. Sissejuhatus kunstivooludesse. Kirj. A. Aspel.
 „ 24. Romantika ja realism. P. Kogani jt. järgi H. Paukson.
 „ 25. Lühike eesti kirjanduslugu. Kirj. Fr. Tuglas.
 „ 26. Erakonnad Eestis. Kirj. E. Laaman.
 „ 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine. Kirj. prof. K. Ramul.
 „ 28. Eesti kroonika 1933. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
 „ 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino. V. Koern.
 „ 30. Raamat ja tema sõbrad. Kirj. Fr. Puksov.
 „ 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs. Kirj. K. Holtzmeyer.
 „ 32. Aine saladused. Aatomid ja molekulid. Kirj. W. Bragg.
 „ 33. Uued teed toitluses. Kirj. O. Kesk.
 „ 34. Elekter igapäevases elus. Kirj. A. Põdrus.
 „ 35. Aur, tuli ja vesi. Kirj. E. Kokker.
 „ 36. Mis on „hing“? Kirj. prof. dr. Eino Kaila.
 „ 37. Uuem Eesti kunst. Kirj. R. Paris.
 „ 38. Nõukogude Vene. Kirj. E. Laaman.
 „ 39. Eesti kroonika 1934. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.

Soodustatud tellimistingimused.

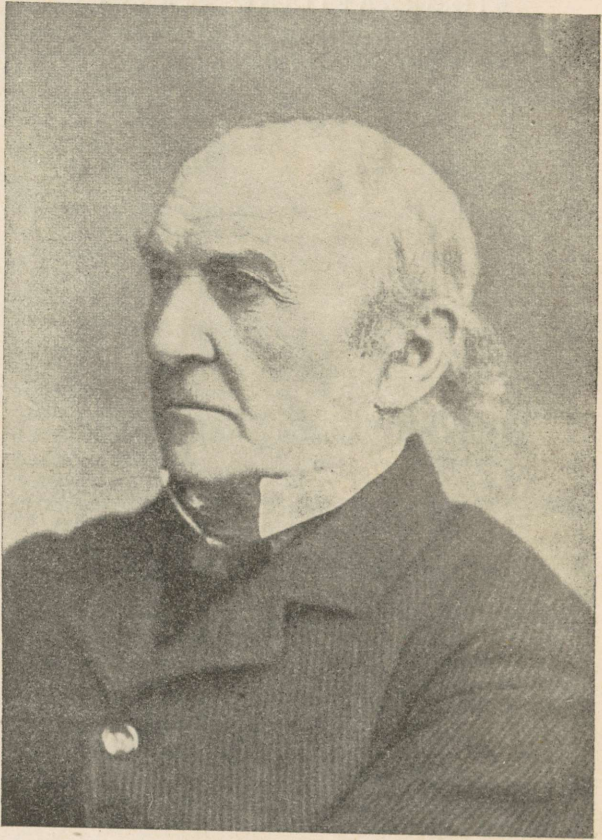
12 eri raamatut	Kr. 9.—	12 eri raamatu hind
6 „ „	„ 5.—	Kr. 9.— võib tasuda
3 „ „	„ 2.75	osakaupa:
1 raamat	„ 1.—	Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—.

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50.
 1 raamat Kr. —.50, rahvaraamatukogu kõide Kr.—.40 iga raamat.

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTUS, TEL. 6-01.

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 24
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 15. VEEBR. 1935 Nr. 1

WILLIAM EWART GLADSTONE

W. E. GLADSTONE

A-8451 III

LEO ANVELT

WILLIAM EWART
GLADSTONE

LIBERAALNE INGLISE RIIGIMEES

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1935

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU.

2

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

218485

1. Lapsepõlve kodu ja koolid.

Šotimaal Leith'i sadamas Edinburgh'i lähedal omas XVIII sajandi teisel poolel kaupluse Thomas Gladstone'i nimeline ärimees. Tema äris müüdi vilja ja mitmesugust laevavarustust ning purjekad Thomas Gladstone'i koormatega liiklesid Šotimaa ja Läänemere sadamate vahel. Äri läks hästi. Thomas Gladstone võis jätta kena pärandi kõigile kaheteistkümnele lapsele, kes jõudsid täisikka tema kuueteistkümnest.

Neist vanim poeg, John Gladstone, teotses esmalt sellina oma isa kaupluses ja saatis laadungi-ülevaatajana tema laevu. Kuid võrdlemisi noore mehena veel lahkus ta kodust, et asuda kauplema iseseisvalt Liverpoolis. Energiline ja selge pilguga noormees saavutas siin ärilisi võite üksteise järel, esmalt ühe suurkaupmehe kompanjonina, hiljemini üksi. Ta rikkus kasvas. John Gladstone'i kaupadega laetud laevad purjetavad oma teekonnal kaugemale Vene Läänemere provintsest ning kaupugi saabub talle palju kordi päevaderikkamate teede tagant, eriti Ida-Indiast. Aga ka Lääne-Indiaga tekivad kaubamajal ärisidemed. Jamaikas, Briti Guajaanas ning Demeraras omandab John Gladstone avaraid suhkruja kohviistandusi. Nende suurust võime aimata kuuldes, et neegriorjade vabastamise puhul John Gladstone sai tasu 1609 orja kaotamise eest.

29. detsembril 1809. a. sündis John Gladstone'il teisest abielust šotlanna Anne Robertson'iga kolmas poeg William Ewart. Hiljemini on William Ewart'it iseloomustatud sõnadega: „verelt šotlane, sünnilt ja kasvatusest inglane, kuid huvidelt ja vaimulaadilt maailmakodanik“. Muidugi ei võinud keegi viimast ennustada väikesest poisist tema ristimisel Püha Peetri kirikus või aastaid hiljemini, kui ta mängis Liverpooli tänavail. Liverpool ei olnud William Ewarti lapsepõlvepäevil veel suurlinn. Siin asus ainult 100 000 elaniku ümber ning linna korstnaist tõusev suits heitis taevale alles väga läbipaistva kerge suitsuloori. Liiklemine tänavail oli küllalt aeglane ja vähene, et Gladstone'id usaldasid oma lapsi sinna mängima omapead.

William Ewarti varaseim mälestus on pärit ta teise eluaasta lõpult. See on tähelepanu keskuses olemise, meelitatud enesetunde mälestus. Ühel õhtusöögil, mil Gladstone'ite pool viibis Canning, vanameelse erakonna parlamendikandidaat Liverpoolis, pandi väikemees toolile seisma ning ta pidi ütleva seltskonna poole pöördudes: „Minu daamid ja härrad!“ Nelja- ja viieaastasena saadab William Ewart oma vanemaid mitmel pikal reisul, mis ulatuvad näit. Šotimaale, või Cambridge'i ja Londoni. Me ei tea, miks valivad vanemad oma paljudest lastest just tema reiskaaslaseks. Me ei tea, kas armastatakse teda eriti või on ta ainult väga tubli reisiraskusi kandma. Imestavi silmi vahib laps postitõlla aknast möödalibisevaid maastikke. Mõned jäävad talle nii hästi meelde, et ta tunneb neid ära pool sajandit hiljemini. Gladstone'i kohamälu jääb alati väga ulatuslikuks ja truuks. Edin-

burgh'is põrisevad kahuripaukudest Gladstone'ite hotellitoa aknad — pühitsetakse Napoleoni troonist loobumist ning Inglismaa võitu. Londonis istub ta mingil tänujumalateenistusel Püha Pauli katedraalis ning tunneb hämmastust, kui teda ei lubata üksi tänavaile jooksma.

Nii näeb noor William Gladstone juba väikese lapsena laia maailma ning väga palju ta kuulleb tast kodus. John Gladstone'il kui energilisel suurkaupmehel on laiad huvialad. Eriti armastab ta vestelda poliitiliste küsimuste üle. Ta ei suru tuttavaile alguses peale sallimatuis fraasides oma arvamusi, vaid laseb vaidluskaaslasil kaua väidelda ja pikalt põhjendada oma mõtteid, et lõpuks võit nende üle oleks seda täielikum. Sest lõpuks võidab ju ikkagi tema: leidlik John Gladstone ei tee halba äri ega kaota vaidluisis — see ei sobiks juba tema suure usuga iseendasse, mille on kindlustanud kestev edu. Ja oma võitudele oskab ta anda sellise ilme, nagu ei võidakski tema, vaid loogiline paratamatus. Kindel oma üleolekus, on ta valmis vaidlema oma perekonnaga igasuguste küsimuste üle. „Nad vaidlesid, kas forelle tuleb küpsetada või keeta, kas avada akent või mitte, ning kas järgmisel päeval on loota ilusat või vihmast ilma.“ Ja enamasti ikka jäi võitjaks patriarhaalne John Gladstone, läbitungiva pilgu, sügavate ja kindlate näojoonte ning resoluutse suuga iseteadev ja võiduhimuline mees.

Oma poliitiliselt vaateilt oli John Gladstone vanameelne, nagu see sobib jõukale inimesele ärevail ajal. Suure Prantsuse revolutsiooni puhkemisest saadik kardavad rikkad inglased demokraatlikke uuendusi. Samal ajal aga muutub reformidenõudmine laialistes rahvamasides aina suuremaks. Vähe palka saavad maa-

töölised ja vaesed rentnikud, kelle ühismaad mõisnikud suurelt osalt oma tarade taha ajanud, põletavad vihatud aadlimeeste viljaküüne. Linnades lõhuvad tööstuskriiside all kannatajad töölised masinaid — arvatavaid tööpuuduse peasüüdlasi. Kümnete tuhandete osavõtjatega hiigla-miitinguil nõutakse esimesil aastail pärast Napoleoni sõdade lõppu (1816—19) valimisõiguse laiendamist, et parlament muutuks mõnesaja tuhande kodaniku saadikutekojust tõeliseks mitmemiljonilise rahva esinduseks. Kuid võimul olevad kihid, kes tunnevad end korraldatud ja kõlbla maailma taladena, ei taha usaldada riigi valitsemist rahutule inimhulgale, kes arvatavasti ei suuda iseennastki valitseda. Ja pealegi kardetakse, et üldise valimisõigusega koos pääsevad mõjule sotsialistlikud ideed ning kaob eraomandi puutumatus.

John Gladstone ei hoolitse ainult oma maise, vaid ka igavese heaolu eest. Ta taotleb häid suhteid Jumalaga, olles väga aktiivne anglikaani kiriku liige. Ta ei käi ainult sageli kirikus, vaid on valmis ohverdama suuremaid summasid selle heaks. John Gladstone'i summadega ehitatakse koguni kirikuid ja palvemaju. Ka William Ewarti ema on usklik. Ta on tagasihoidlik ja hea naine, kes jätab hapra ja haiglase inimese mulje. Isa kindla ja vallutava tahte ning asjaolude praktilise hindamise oskuse kõrval paistab silma ema suur tasasus ja vagadus. Vajades haiglase inimesena soojust ja õrnust, peab ta kalliks usulisi kujutelmi. On nii julgustav teada maailma kohal Jumala kaitsvat kätt, on nii õnnistav unistada jumalariigist, kus kõik inimesed on üksteisele väga lähedad ning sõbralikud. Suure soojusega kõneleb mrs. Gladstone oma lastele Jumala hea-

dusest ning sellest, kuis ka inimesed peaksid olema üksteisele head. Vähe mõistab William Ewart alguses tema sõnade sisu, kuid ta tajub hästi seda õrna ja siiski kindlat tooni, milles kõneleb ema, kui arutusele tulevad usu ja kõlb-luse küsimused. Ning vist juba varakult saab talle selgeks, et mingit arvamust Jumala tahtega põhjendada tähendab kõige kõvema argumendiga põhjendada, ning täita seda, mida nimetatakse Jumala tahteks, tähendab olla laitmatu. Laitmatu olles makstakse aga midagi vanemate silmis. Nii liituvad lapse hinges alatiseks kodu soo-juse ja jumala headuse elamused, korraliku ja jumalale meelepärase elu mõisted. Juba William Ewarti lapsepõlves pannakse alus sügavale usklikkusele, mille oluliseks osaks pole niivõrd usulised tõesed kui tundmused. Kuid ka usu dogmaatilist külge on küllalt rõhutanud Williami vanemad, nii et ta juba varakult peab õndsakssaamist seotuks anglikaani kiriku põhiõpetuste tunnustamisega. Kuni Gladstone elab kodus oma vanemate juures, pole ta usklikkus veel kuigi teadlik. Väikese lapsena jääb ta magama jumalateenistusel ning hiljemini, kuigi ta läheb meeleldi pühapäevakooli, teeb ta seda erilise usulise elevuseta. Kuid niipea kui noor Gladstone saadetakse eemale kodust, erinevate inimeste ja erinevate vaadete keskele, muutuvad talle äkki väga tähtsaks kodus kuulnud põhimõtted ja neid toetav Jumala tahe.

Kaunis puuduliku alghariduse järel, mille noor Gladstone omandas ühes kirikumõisas Liverpooli lähedal, viidi ta 11-aastasena Et on'i kolledži, kuulsasse vanasse, juba XV sajandil asutatud keskkooli. Selles välispildilt kloostrit

meenutavas koolis, kus paari õue ümber salgastuvad õpilaste eluruumid, koolitöö hooned, kabel, raamatukogu ning õpetajate ja teenijate ruumid, on omandanud hariduse väga paljud inglise tege- lased. Õppekava oli siin Gladstone'i ajal kaunis kitsas; pearõhk pandi ladina ja kreeka keelele, matemaatika õpetus oli eriti söödis. Kuid seda vähest, mida õpetati, õpetati „hiilgava korralikkusega“. Gladstone oli siin töökas õpilane, kuigi ta ei saavutanud eriti silmapaistvaid „numbreid“. Ta usulised tunded olid juba Etoni ajajärgul väga erksad, nagu paistab ta kirjadest koju; tema kõrgest moraalsest tasemest on kõnelnud hilje- mini mitmed kaasõpilased. Ta taotles korralikkust elus ja töös, kuid ei läinud sealjuures väik- lase pedantsuseni. Oma Cicero lehekülgede ser- vadele kriipseldas ta muretult mitmesuguseid joonistusi ning tema *Ilias*'es leidub peale Trooja sõja kirjelduse ka kriketivälja plaan mängijate nimedega. Hea kaasõpilasena võis ta vahel ko- guni koolikorra vastu eksida. Sel ajal tarvitati Inglise aristokraatseimaski koolis veel karistus- vahendina peksu. Peksmine toimus kindlaks- määratud päevadel. Kord käskis õpetaja Glad- stone'i kirjutada kolme kaasõpilase nimed peks- tavate poiste nimestikku. Karistusallused seleta- sid Gladstone'ile, et nad ootavad Londonist peksupäeval külalisi, ning palusid jätta oma nimed üles märkimata. Gladstone täitiski nende soovi, kuid see tuli välja ning õpetaja käskis Gladstone'i märkida nüüd oma nimi peksasaajate nimestikku.

Nagu teised Etoni poisid nii harrastas Glad- stone'gi sporti, mängis pisut jalgpalli ja krikitit, neile eelistas aga sõudmist. Öhtuti mängis ta kaasõpilastega sageli malet või kaarte ning kao-

tas tavalisesti. Kuid Gladstone'ile eriti iseloomstavaks spordiks oli jalgsimatkamine. Kogu eluajaks jäi ta kirglikuks jalakäijaks.

Etoni õpilaste hulgas valitses Gladstone'i sealviibimise ajal elav huvi poliitika vastu. Õpilasühingus, kus oli keelatud poliitiliste päevaküsimuste arutamine, avaldati oma poliitilisi vaateid kaudselt, ajaloolisi sündmusi hinnates. Aga väikestes vabalt moodustuvais sõpraderühmades võeti seisukohta ka otseselt kaasaegses poliitikas. Gladstone nagu enam jagu teisigi õpilasi sümpatiseeris konservatiivse tory'de parteiga. Tihti ja mõjukalt võttis noor Gladstone sõna õpilasühingu vaidlusõhtuil. Ka muid õpilaskonna üritusi teeb ta hoogsalt kaasa. Seitsmeteistkümneaastasena toimetab ta õpilasajakirja, olles ühtlasi selle tähtsaim kaastööline. Ta kirjutab väga rikkalikult: prolooge, epilooge, artikleid päevaküsimuste kohta ja ajaloolisi esseid, tõlkeid klassikuist ja humoristlikke luuletusi. Ja kui need kirjutised ei hiilga oma sisult, siis oli ometi hiilgav see kohusetruudus ja hool, millega Gladstone püüdis elu sees hoida ajakirjal sel ajal, kui teised kaastöölised täitsid väga halvasti oma kohustusi selle vastu.

Üldse paistab noor Gladstone olnud Etonis moraalselt kõrgel seisev ja usklik poiss. Piiskop Hamilton, üks tema kaasõpilastest, tunnistab, et „tutvus Gladstone'iga päästis mind mõnestki pahest“, ning mitmed teisedki kaasõpilased kiidavad tema iseloomu ning loodavad talt midagi erakordset tulevikus. Ja kui ta teadmised õppeaineis ei tõuse üle korralikkude kaasõpilaste taseme, siis võib sellegi üle aina rõõmustada — noor Gladstone on hea sõber ja täisväär-

tuslik kaastööline klassis, kuid ta ei püüa erilist silmapaistvat üleolekut oma kaaslasist.

Kaheksateistkümneaastasena (a. 1827) lahkus Gladstone Etonist ning töötas nüüd 6 kuud eraõpetaja Turner'i juures, kellest hiljemini sai Kalkutta piiskop.

1828. a. astus William Ewart Oxfordi ülikooli Christ Church kolledži. Teatavasti on Inglise ülikoolides üliõpilased ja õppejõud koondatud kolledžitesse — keskajast pärit olevaisse omavalitsusega elu- ja õppimisühiskondadesse. Kolledžites saavad üliõpilased korterit, toitu ja õpetust. Õppejõud peavad siin üliõpilastele loenguid, erilised järelevaatajad püüavad mõjustada üliõpilaste eraelu. Kolledži hooned rühmituvad tavalisest väga maaliliste õuede ümber. Nende hulka kuulub näit. kabel, kus iga päev jumalateenistusi peetakse, raamatukogu ja söögisaal. Sageli omab kolledž ka aia. 1546. a. asutatud Christ Church kolledž on oma ehitistelt üks Oxfordi kaunimaid, tema kabel — osalt romaani, osalt hilisgooti stiilis — on ühtlasi kaedraaliks.

Laitmatust koolipoisist sai nüüd laitmatu üliõpilane. Suurema osa päevast veetis ta tööga, tarvitas vähe alkoholi, käis korralikult kirikus, aidates kaasa lastejumalateenistuste korraldamisel. Lärmikad üliõpilaslöömingud, kus vahel oli koguni inimohvreid, mõistis ta muidugi hukka. Nagu Etonis armastas ta nüüdki palju matkata sõpradega olgu vanas Oxfordis endas, millele paljud kolledžite majad ja kirikud annavad kesk-aegset ilmet, olgu kaunitel küngastel Cherwell'i ja Thames'i orgude ümbruses. Õige rohkesti

kõneldi neil jalutuskäikudel usuküsimusist, mis jäid Gladstone'i lemmikteemaks ta elu lõpuni.

Gladstone'i kodust kaasa saadud konservatiivne ja kiriklik maailmavaade muutub Oxfordis olekul aina kindlaks. Siin ei olnud küll Gladstone'i üliõpilasaegadel veel mõjukaid usulisi juhte, nagu mõned aastad hiljemini, kirikuis jutlustati hootult ja kuivalt. Kuid niigi usklik William Ewart ei vajagi äratust kirikult. Ta palvetab, loeb Piiblit ja kristlikke klassikuid ning muutub ikka teadlikumaks oma vagadusest. Päevikusse kirjutab ta kord: „Eriti on vaja taotleda järgmisi asju: 1. armastuse, 2. eneseohverdamise, 3. puhtuse ja 4. jõu vaimu.“ Tema dogmaatiline maailmavaade selgib enam ja enam ning sellest erinevad arvamused riivavad teda kaunis tunduvalt. Ta on väga pahane ühe jutluse puhul, kus Calvin asetati samale tasemele „ketser“ Socinus'ega, ning Milman'i „Juutide ajalugu“ otse šokeerib teda oma „katkuste“ vaadetega. Kuidas võib ometi autor väita, et juudid oleksid jäänud orjastatud rahvaks või sulanud egiptlaste hulka, poleks olnud Moosest — Jumala armunõule vaatamata?!

Kuigi Gladstone hindab kristlikku ligimesearmastust, ei ole ta demokraat. Kodus on õpetatud teda kartma rahvahulkade vabanemist ning Oxfordis ei lepita teda keegi vabadusaatega. Hiljemini tähendab ta kord: „Võib-olla oli see mu oma süü, kuid ma pean tunnistama, et ma ei õppinud Oxfordis seda, mida õppisin hiljemini — nimelt vääriliselt hindama kadumatut ja äraarvamatult väärtuslikku Briti vabaduse printsiipi. Akadeemilisis ringes valitsev meeololu oli selline, et vabadusele vaadati armukadeduse ja hirmuga kui millelegi, millest ei saa küll

täiesti loobuda, kuid mida tuleb valvata kestva liialduste kartusel.“ Lugeses Aristotelese, piiskop Butler'i ja poliitilise kirjaniku Edmund Burke'i töid, hakkab ta aina teadlikumalt hindama autoriteete ja seaduste pühadust ning kartma äkilisi muudatusi maksvas korras. See Gladstone'i ja teiste Oxfordi noorukite tagurlus ei juurdu seejuures kitsas kihiegoismis, vaid põhjeneb romantilisel usul, et vanad pühitsetud valitsemiskorraldused toovad õnne kogu rahvale. Siin on noorte hulgas veendunud konservatiive, kes leinavad veel XIX sajandil XVII saj. tapetud Charles I kui pühakut ja märtrit ning tahaksid truudust vanduda ainulegitiimsele Stuart'ite dünastiale, poleks see juba ammu välja surnud. Ja kui Stuart'ite eest võitlemine on muutunud võimatuks, siis tuleb hoolitseda vähemalt selle eest, et maa valitsemine jääks kuninga ja väheste „paremate“ kihtide eesõiguseks.

„Unioni“-nimelises üliõpilasühingus pidas noor Gladstone mitu poliitilist kõnet vanameelses vaimus. Mõjuvaim neist oli 1831. a. peetud parlamendi valimisreformi vastu sihitud kõne. 1830. a. revolutsioonilised liikumised Euroopa mandril, samuti kuningas George IV surm ja William IV trooniletulek olid äratanud Inglismaal uuesti võimsa rahvaliidumise, mille sihiks oli suurendada valimisõiguseliste kodanikkude arvu. Kogu maal oli parlamendi reformi küsimus põnevaks kõneaineks, kõikjal väideldi sõna ja sulega poolt või vastu, muidugi ka vanameelses ülikoolilinnas Oxfordis. Otse usulise veendumusega eitab noor Gladstone siin reformi. Ta võtab osa reformivastaste propagandarongkäigust ning ühel üliõpilaste vaidluskoosolekul peab ülalmainitud kõne. Siin ilmnevad selgesti noore

Gladstone'i vaated riigile, nagu neid on viimistleda aidanud Burke'i ja Butler'i, kahe XVIII saj. autori lugemine. Nagu Burke'ile, Prantsuse revolutsiooni kuulsale kirjanduslikule vastasele, on Gladstone'ile olemasolev riigi põhikord aegade püha pärand, paljude kogemuste tulemus. Kuidas aga „see komplitseeritud maailmasüsteem“ on kujunenud, jääb kõneleja arvates „isegi filosoofi silmale läbitungimatuks saladuseks“. Riik on aja jooksul just nii ja mitte teisiti valminud organism ning tema juhtijad pole vastutavad kodanikkude, vaid Jumala ees, nagu arvab piiskop Butler. „Kristliku käsu täitmine on nende kohus“.

Gladstone'i kõne ei vaimustanud ainult reformivastaseid, vaid isegi reformisõpru kuulajakonnas. Mõned kuulajaist ennustasid talle Inglise peaministri karjääri. Ühe vabameelse parlamendiliikme poeg muutis kõne mõjul oma tõekspidamisi, läks üle reformipooldajate hulgast tema vastaste leeri.

Peale poliitiliste küsimuste arutamise „Unionis“ võttis Gladstone tihti sõna filosoofiliste ja kirjanduslikkude teemade üle mingis üliõpilaste humanitaarteaduslikus tööringis. Siin vaidles ta näit. ägedasti vastu prantsuse „ratsionalistide“ väitele, nagu kujundaksid kasvatus ja ümbrus enam inimese iseloomu kui pärivus. Selline suur pärivuse hindamine sobibki imehästi romantilisele vanameelsele, kes usub õilsaie äravalitud perekonnisse ning teab, et valitsuse andmisest laiemate hulkade kätte ei tule midagi head.

Ülikoolis õppis Gladstone hoolega antiikset kirjandust, filosoofiat ja teoloogiat, kuid ka matemaatikat. Tema katsed saavutada andekamaile üliõpilastele määratavaid stipendiume ei andnud paraku tagajärgi — eksamineerijad leidsid tema

stiili olevat segase ja keerulise, tema eksamitöö sisu „uskumatult pealiskaudse“. Kuid ülikooli lõpetamisel 1831. a. saavutas usin noormees parima hinnangu nii klassilisis õppeaineis kui ka matemaatikas, milles Eton oli talle andnud nii vähe.

Lahkudes ülikoolist asetus Gladstone kutsevaliku küsimuse ette. Meeleldi oleks ta hakanud vaimulikuks, andnud oma elu täiesti Jumala käsutusse. Vaimuliku ametisse astumise vajadus oli tema arvates selge igale, „kes heidab pilgu maailma kõlblale korraldamatusele, kes mõtleb nende olete eesmärkide, igatsuste, plaanide ja põhimõtete üle, kes askeldades liiguvad siia-sinna omamata kaugemat eesmärki kui kehalise ja vaimlise toidu leidmine käesolevaks hetkeks“. Kuid William Ewarti isa tahtis pojast teha riigitegelast ning tema tahe võitis lõpuks.

1832. a. veebruaris läks Gladstone oma venna Johniga mandrile reisima. Belgia ja Prantsusmaa kaudu sõitsid nad Itaaliasse. Siin peatus ta mitu kuud, tutvudes maa kunsti- ja looduseiluga ning õppides vabalt kõnelema itaalia keelt. Vana katoliiklik Rooma oma kuulsate kirikutega jättis talle unustamatu mulje. Püha Peetruse katedraali astumisel aimus Gladstone'ile esmakordselt võimalus ühendada kõiki inimesi kiriku kaudu ning esmakordselt ta igatses selle teostumist. Siin kannatas ta „meid Roomast eraldava usulõhe piina ja häbi — mille süü kindlasti ei lasu reformeeritud anglikaani kiriku auväärsetel isadel, vaid Roomal endal, kuid mille kurbi tagajärgi vaim on sunnitud tundma, kui astute sellesse suurepärasesse templisse ning näete tema seinul ristiusu pühakute pilte ja igavesti kestva tõe sõnu“. Vaatamata unistusele kiriku ühtsu-

sest ei kaldunud Gladstone Itaalias katolitsismi. Hoopis selle vastu hakkas ta võõrsil aina enam hindama anglikaani kirikut kui õpetajat Piibli kõrval — tema palveraamat ja 39 artiklit omandavad vast eemalolija silmis suure ühendava väärtuse.

Suve algul saabus Gladstone'ile Inglismaalt ettepanek esineda vanameelsete kandidaadina parlamendivalimistel. Mitu nädalat piinles noormees elukutsevaliku küsimuse ees, palvetas, juurdles, vahetas isaga kirju ning siis teatas oma nõusolekust. Septembris sõitis ta tagasi Inglismaale, et alustada siin poliitilist karjääri, mis kujunes üle ootuste hiilgavaks.

2. Reformitud parlamendi esimesed valimised.

Suure Prantsuse revolutsiooniga kaasas käinud terror oli äratanud sajandi vahetusel Inglise seltskonnas hiiglahirmu demokraatlikkude uuenduste ees. Parlamendis läks võim kauaks ajaks vanameelse tory-erakonna kätte, kes kaitses kuningat ja anglikaani kiriku eesõigusi. Isegi edumeelsem whig'ide partei, kes tavatses kaitseda parlamendi õigusi, neid koguni laiendada püüdis ning suuremat sallivust nõudis lahkusulistele, muutus Prantsuse revolutsiooni mõjul tagurlikuks, lähenedes tory'dele (konservatiividele). Edumeelsemad whigidest mängisid kuni 1815. a. väga tähtsusetut osa. Alles pärast Napoleoni sõdade lõppu, kui kadus Prantsusmaa poolt ähvardav hädaoht ning Euroopa mandrilt võis karta ainult tagurlikkude liialduste sissetungi, hakkas

uuesti ärkama erakordsetes oludes suikunud maksva korra kriitika. Majanduskriisid ja neid saatev rahulolematuse aina õhutasid seda. Aegamööda kasvas whigide arv, suurenes nende julgus ja uuendusmeelsus.

Pärast 1830. a. revolutsioone Prantsusmaal, Poolas, Belgias, Itaalias ja Saksamaal ärkasid Inglismaalgi suured rahvahulgad uuenduste nõudmiseks. Tähtsaim neist oli parlamendi demokratiseerimine valimisõiguse laiendamise teel. Uuendatud parlamendilt loodeti sotsiaalse viletsuse kaotamist, Inglismaa muutmist muinasjutuliseks õnnemaaks. Tory'de populaarsus hävis täiesti. Isegi nende jumaldatud juht, rahvuskangelane kindral Wellington, Waterloo' lahingu võitja, minetas hulkade lugupidamise. Londoni kodanikud loopisid kividega tema maja, kui ta peaministrina keeldus üritamast valimisõiguse reformi.

Kui uuendustenõudmine riigis võttis väga laialise ja tõsise kuju, loobus ametist Wellingtoni ministerium ning kuningas William IV kutsus whigid lord Charles Grey'ga eesotsas riiki juhtima. Uue kabineti liige John Russell esitas 1831. a. kevadel parlamendile väga mõõduka valimisõigusreformi kava. Hoolimata oma tagasihoidlikkusest sai ettepanek alamkojas ainult ühehäälelise enamuse. Valitsus, kes nii väikese toetusega parlamendilt ei tahtnud teostada reformi, saatis alamkoja laiali ning kuulutas välja uued valimised.

Ututel valimistel võitsid whigid, kuigi tory'd kulutasid määratusuuri summasid valijate äraostmiseks. Isegi piiratud valimisõiguslik kiht ihkas uuendusi. Enamik valijaist taipas, et maa seisab revolutsiooni lävel ning rahustada võib

teda ainult järeleandmisega. Liiati ei tahtnud whigid ju koguni maksma panna üldist valimisõigust. Ainult osa keskkihte, kaupmehi ja töös-tureid, pidi uus seadus esmakordselt laskma valimistele. See osaline ja hädaohutu järeleandmine oleks aga palju vähendanud reformiliikumise hoogsust.

Uus alamkoda pooldas valimisreformi suure enamusega, kuid nüüd kukkus reformikava ülemkojas läbi. Whigide ministeerium, kel polnud enam lootusi reformi teostamiseks, lahkus. Kuningas pöördus jälle tory'de juhi hertsog Wellington'i poole kabineti loomise ettepanekuga. Viimane asuski, väga vastumeelselt küll, uue valitsuse koostamisele.

Riigis aga kasvas nüüd ärevus otse mässuks. Londonis tervitas rahvas vilistamisega Inglise piiskoppe, kes olid ülemkojas hääletanud valimisreformi vastu, nii et nad ei julgenud enam liikuda tänavail. Lord John Russell'ist aga sai masside ebajumal. Imetlusega jutustati üht tema väljendit: „Kui mult küsitakse, kas rahvas on küps vabaduseks, siis vastan ma: kas on inimest, kes oleks küps selleks, et olla despoot?“ Töökodades ja vabrikuis tekkisid streigid, sajad tuhanded kodanikud liitusid ühinguiks, valmis relvadega välja astuma valimisreformi eest. Müürid linnades kattusid üleskutsetega, milles õhutati kodanikke hoiusummasid välja võtma Inglise Pangast. Hiiglamiitinguil võtsid rahvahulgad vastu käremaid resolutsioone. Töötati maksude maksmisest loobuda, kavatseti Londoni marssida ja ülemkoda laiali kihutada. Bristolis tekkis suurem kokkupõrge rahva ja sõjaväe vahel, milles surma sai ligemale 100 inimest ning hulk maju maha põles. Inglise valitsusele kestvalt vaenu-

lisel Iirimaal võis oodata samuti revolutsiooni. Olukorra tegi veel ärevamaks suurlinnades levima hakkav katk. Paljud usklikud, kes hoolsamini kui iial koos käisid Piibli prohvetiraamatute uurimiseks, ennustasid viimsepäeva lähedust.

Sellises olukorras ei tahtnud tory'de ministeerium võimule jääda. Eriti kohutas valitsust hoisusummade omanikkude rünnak pankadele. Kümme päeva pärast Grey kabineti lahkumist kutsus kuningas whigid tagasi valitsema ning lubas juhul, kui ülemkoda ikka on reformibilli vastu, anda nii paljudele whigidele lorditiitli ja koos sellega ülemkoja liikme õigused, et uuen-datud ülemkojas läheks bill läbi. Ülemkoda, kes ei tahtnud midagi teada uute lordide määramisest, võttis nüüd uue valimisseaduse vastu, nii raske kui see samm talle tunduski.

Uus valimisseadus pehendas tublisti seda ebaproportsionaalsust, mis valitses mitmesuguste valimisringkondade elanikkude arvu ja saadikute arvu vahel. 56 väikest valimisringkonda, nn. pehkinud kohakest, kus elanikkude arv ei ulatunud 2000-ni, kaotasid õiguse saadikut saata alamkotta. 30 valimisringkonda, kus elanikke oli 2000—4000, võisid senise mitme saadiku asemel saata alamkotta ainult ühe. Nii vabanenud 143 saadikukohta jagati suuremate linnade ja rahvarikaste krahvkondade vahel. Paljud uuemad Inglise linnad nagu Manchester, Birmingham ja Leeds ei saatnud seni üldse saadikuid alamkotta, olgugi et neis oli igaühes kümneid tuhandeid elanikke. Kuigi 1832. a. valimisreform vähendas senise valimissüsteemi puudusi, ei toonud ta ometi mingit põhjalikku pööret. Endist viisi jäi valimisõigus piiratuks, olenevaks mitmesuguseist tingimustest. Linnades said valimisõiguse maja-

omanikud ning nende majade rentnikud, mis andsid vähemalt 10 naelsterlingit sissetulekut aastas. Maal võisid valida kinnisvaraomanikud sissetulekuga vähemalt 10 naelsterlingit ning rentnikud, kes ei maksnud alla 50 naelsterlingi renti. Töölised linnas ja maal jäid selliste tingimuste juures enamasti valimisõiguseeta. Valijate arv tõusis küll reformi tõttu 435 tuhandelt 655 tuhandele, kuid viimane arv moodustas ainult $\frac{1}{22}$ Inglismaa kogu elanikkonnast. Ka jäid valimised endistviisi avalikuks, mis lubas üksikuil isikuil avaldada valijaile tugevat survet.

1832. aastal uue valimisõiguse alusel valitavaesse parlamenti kandideeriski William Ewart Gladstone Newarki linnakeses. Newarki linnake, kuigi ka üks „pehkinud kohtadest“, oli jäänud puutumata valimisreformist ning võis endiselt saata kaks saadikut alamkotta.

Newark'i ümbruses omas suuri mõisu Newcastle'i hertsog, mille tõttu umbes $\frac{1}{4}$ valijaist oli temast majanduslikult sõltuv, peamiselt rentnikud. Seda olenevust ei jätnud tagurlik hertsog kasustamata valimiste mõjustamiseks. Kolm aastat varem oli ta karistanud ühes teise mõisnikuga nelikümmend kodanikku lepingute ülesütlemisega selle eest, et nad hääletasid whigide kandidaadi poolt.

Newcastle'i hertsogi poeg lord Lincoln — Gladstone'i koolivend Etonis ja kaasvõitleja Oxfordis, kes oli „Unionis“ kuulnud noore tory vaimustavat reformivastast kõnet — soovitas teda oma isale kui kohast parlamendikandidaati Newark'is. Hertsogi mõjul paluski Newark'i „Punane ehk konservatiivne klubi“ oma 650 liikme nimel Gladstone'it kandideerida. Gladstone nõustus. Valimisõiguse reformis oli tema

arvates kehtima pääsenud „teatud antikristlik element“ ning seda innukamalt oli noor romantiline tory (konservatiiv ehk alalhoidlane, vanameelne), valmis kaitsema riigimehena pühi valitsemistraditsioone ning anglikaani kirikut kui riigikirikut.

Neisse, kes tunnevad Gladstone'it ainult liberaalse peaministrina, mõjuvad väga veidralt tema esimesed läkitused valijaile. Uskliku kristlasena leiab ta siin, et parlamendi suurimaks kohuseks on teotseda kristlike tõe vaimus. Ta protestib valjult „järelemõtlematute . . . uuenduspüüdude vastu“, mis olevat viinud korralagedusse riigi ning hävitavat tema jõukuse. Sel ajal päevaküsimuseks muutunud orjade vabastamisest arvab ta, et sellega ei maksa rutata. Orjapidamine iseendast olevat õigustatud Piiblis. Tuleks hoolitseda orjade hariduse ja kristliku kõlbluse tõstmise eest ning vast siis, kui orjad „on pälvinud oma vabaduse ausa ja tööka eluviisiga“, võiks neid vabastada, ilma et asumais tekiksid segadused ja verevalamised.

Oli rida asjaolusid, mis pidid tegema Gladstone'i Newarkis mittepopulaarseks. Ta oli faktiliselt hertsogi poolt kandidaadiks nimetatud, oli veel väga noor — alles 22-aastane ning tema isa oli rahamagnaat, kelle istandustes töötasid orjad. Ja ometi võitis Gladstone valimistel, saades pisut rohkem häáli kui kumbki teine kandidaat. Võib-olla võitis ta oma kõneanni tõttu, oma väarika välimuse ja seltskondlikult laitmatu esinemisviisi pärast, võib-olla hertsogi mõju ja nende hiigla söögi- ja joogihulkade tõttu, mida kõrtsides maksuta jagas valijaile teda propageeriv komitee, kuigi meie poliitiline noorur sellise kihutustöö vastu protestis. Tõenäoselt olid tema

edu puhul kõik need momendid mängus ja võib-olla mõned muudki, kui mõelda, et kulud, millega Gladstone'ile saavutati esimene koht 882 häälega, ületasid 2000 naelsterlingit. Esialgu oli hertsog arvestanud küll ainult 1000 naela, kuid selle eest pääses nüüd kindlasti alamkotta suurkaupmehe hästikasvatatud poeg, kes paremini teistest saadikuist oskas kujutada tory'de programmi kui Jumala tahet ja kõlblust ennast. Selliseid liigutavaid idealiste vajasid aga hädasti tory'd, kes üldiselt kaotasid valimistel nii tugevasti whigidele, et näis, nagu ei saaks nad kunagi enam enamuserakonnaks.

Uues reformitud parlamendis hoolitsesid whigid ikka enam ja enam kaubandus-tööstuslike kihtide eest. Oma vaateilt hakkasid nad lähenema mandri liberaalele, nõudes piiramata vabadust isiklikule algatusvõimele majanduselusel. Mõisnikele ja talupojele toetuv tory'de partei jäi aga endist viisi konservatiivseks.

3. Varane poliitiline tegevus.

Parlamendis „ei teinud Gladstone tory'de lipule häbi“. Vaevalt on iial istunud kohusetruumat rahvasaadikut alamkoja rohelistel pinkidel kui tema. Hoolega luges ta siniseist raamatuist valitsuse aruandeid diplomaatilisest sammest, arutas seadusi komitees ning kui ta vahel hääletamisele hilistus, siis tundus talle, nagu oleks „teinud surmapattu“. Välja arvatud paar istungjärku, oli Gladstone kuni 1894. aastani alamkoja liige, mil ta lõplikult tagasi tõmbus poliitilisest elust. See oli haruldaselt pikk ja üllatusterikas parlamendiliikme karjäär.

Oma esimeses kõnes 1833. a. kevadel, „neitsikõnes“, nagu alamkojas öeldakse, kaitses William Ewart oma isa. Parlamendis oli päevakorral orjapidamise kaotamine asumais. Asumaade alamriigisekretär lord Howick puudutas ühes kõnes orjapidamise vastu orjade suurt suremust Gladstone'i istandustes Demeraras ning lõpmatult halba ümberkäimist nendega seal. Sel ajal kui William Ewart oma vennaga rahvasaadikute seas istus, nimetas ta kaupmees John Gladstone'it „orjade mõrtsukaks“. Mõned päevad hiljemini avanes Gladstone'il võimalus vastata. Ta teatas, et orje tema isa istandustes koheldakse kõigiti inimlikult ja säästvalt, ning kui seal suremus on olnud suur, siis mitte käskijate hooletuse tõttu, rääkimata julmusest, vaid täiesti loomulikel põhjusil: orjad olevat läbistikku vanad ning mõned tööalad juba oma olemuselt tervist rikkuvad kui teised. Orjapidamist üldiselt soovitas ta kaotada, kuid mitte ülepeakaela, ning orjade omanikele täielikku tasu makstes saadud kahju eest. Samade mõtete ümber keerles ka Gladstone'i teine kõne. „Kas inglased ei pea säilitama õiguse oma ausalt ja seaduslikul teel saadud eraomandile?“ küsis siin ms. tulevane liberaalide juht, julgelt kõneldes inimestest kui eraomandist.

Orjapidamine otsustati kaotada samal 1833. a. Orjade omanikele lubati nende eest tõhusat kahjutasu ning orjade lõplikuks vabastamiseks määrati 7-aastane üleminekuaeg. Kuid enne seitsme aasta möödumist võeti parlamendis 1838. a. uuesti kõne alla orjade täielik vabastamine enne tähtaega. Jälle võttis Gladstone sõna, et kaitseda orjade aeglast vabastamisviisi kui kõige humansemat, kuid parlament otsustas

siiski orjapidamise veel samal aastal täiesti kaotada.

Ka muudes küsimustes esines Gladstone kindla tory'na, näit. Iiri küsimuses, kus ta aastakümneid hiljemini tundus liberaalidelegi liiga edumeelne. Juba keskajal püüdis Inglismaa vallutada „Rohelist saart“, mille omanine oli talle strateegiliselt tähtis. Iseseisev Iirimaa oleks võinud kergesti sattuda Prantsusmaa alla ning muutuda heaks baasiks Inglismaa enda vallutamiseks. Palju sajandeid kulus kogu Iirimaa alistamiseks Inglise kroonile, alles XVI saj. jõuti sellega lõpule. Kaua kestnud vaen inglaste ja iirlaste vahel aga kaugeltki ei lõppenud maa vallutamisega, vaid hakkas aina suurenema, kui Inglise valitsus püüdis surve abil katoliiklikke iirlasi teha protestantideks. Oma võimu kindlustamiseks hakkasid Tudor'id ja esimesed Stuart'ite soost kuningad Iirimaad inglastega koloniseerima, seks iirlasi oma taludest välja tõstes. Iirlaste mässukatsed pakkusid ikka uusi ettekäandeid inglastele maa võõrandamiseks. Eriti ohtralt tegid seda Oliver Cromwell ja William III maad rahustades. Inglise landlordid, kelle kätte läksid iirlaste maad, rentisid neid kallilt vaeseile iiri talunikele, kes kehvalt põllult said ainult vähe saaki. Rahvaarvu kiire kasvamine aina suurendas iirlaste viletsust. 1780.—1831. a. kasvas Iirimaa elanikkude arv umbes kahekordseks, rendile antavate maade hulk aga jäi samaks või kohati koguni vähenes, kui landlordid hakkasid maid kasustama enam karjamaiks ning aasadeks. Suurte rendimaksude kõrval kandsid nad suuri makse anglikaani kiriku heaks, kuhu nad ei kuulunud. Kaua aega kehtisid iirlaste kui katoliiklaste suhtes koguni mit-

mesugused käsitöö ja tööstusekeelud. Mis ime siis, et talupoegade viha oli suur inglise landlordide ja ametnikkude vastu. Tihti kiputi landlordide elu kallale, rikuti nende varandusi, rööviti neid. Oli aastaid, mil roimade arv muutus nii suureks, et landlordid sõna tõsisel mõttes kandsid kuulikindlaid veste, asetaskid söögilauale noa ja kahvli kõrvale laetud pistoli ning soolatoosi juurde püssirohusarve, magasid terasest öömütsides ning kaitsesid sissekäiku elutuppa „sama vahvalt kui Leonidas kaitses Thermopylae kitsasteed“. 1831. ja 32. aastal suurenes näljahäda tõttu jällegi rahutus Iirimaa. Kuritegevus landlordide vastu muutus massiliseks. Iirimaa rahustamiseks otsustas valitsus 1833. aasta algul maksma panna seal kaitseseisundi. Vastav seaduseelnõu võeti parlamendi poolt vastu ning teiste seas hääletas poolt ka noor Gladstone, pooldades kogu elnõu, kaasa arvatud raske sõjakohtute klausel.

Kuid liberaalide valitsus teadis väga hästi, et Iirimaa rahustamiseks ei piisa erakordseist seadusist, vaid maa vajab tõesti mitmesuguseid reforme. Valitsus otsustas neid üritada esmalt kiriku korralduses. Iirimaa, nagu öeldud, suur enamus elanikest olid katoliiklased, oli riigikirikuks siiski anglikaani kirik. Hoolimata sellest et anglikaanid moodustasid ainult $\frac{1}{9}$ elanikkonnast, maksis kogu maa kümnest anglikaani kirikule, sel ajal kui katoliku preestrid elasid viletsuses juhuslikest andameist. Anglikaani kirikul oli ametis Iirimaa 4 peapiiskoppi ning 18 piiskoppi, kuigi kiriku liikmete arv ei ulatunud üle 900 000. Kirikumaksude koorma vähendamiseks otsustas valitsus koondata piiskopkondade arvu 10 võrra ning osa Iiri

kiriku sissetulekuid pidi minema valitsuse käsutusse kogu Iirimaa eest hoolitsemiseks. Noor Gladstone, anglikaani kiriku truu jänger, oli üks neist, kes vaidles vastava seaduseelnõu vastu alamkojas. Katoliiklikul Irimaal oli tema arvates tööd küllalt kõigile piiskopele, ja kiriku sissetulekute vähendamine vaevalt oleks tõstnud kiriku erksust ja teguvõimsust. Vaidlused seaduseelnõu ümber kujunesid üsna ägedaks. Iiri saadikute arvates ei olnud bill küllalt kaugele minev, tory'd hädaldasid eraomandi puutumatuserikkumise üle, anglikaani kiriku tegelased hurjutasid ülbet rünnakut kirikule kui jumalikule asutisele. Isegi paljudele liberaalidele näis uus seadus liiga käremeelne ning olulisem osa tast kukkuski alamkojas läbi. Katoliiklastelt tulevad kirikumaksud jäid endist viisi ainuüksi anglikaani härraskiriku kasustada.

Paremini näis õnnestuvat ühe radikaali rünnak anglikaani kiriku ülemvõimule ülikooles. Järgmisel istungjärgul esitas nimelt Joseph Hume'i nimeline alamkojaliige parlamendile „ülikoolidesse astumise billi“, mis lubas lahkusulistel ja teistel mitteanglikaanidel astuda ülikooli, ilma et nad pruugiksid alla kirjutada anglikaani kiriku 39 artiklile. Soravalt ja innukalt vaidles sellele seaduseelnõule vastu Gladstone. Ta ütles, et kuigi lubatakse ülikooli pääseda nonkonformistidel (nii nimetatakse Inglismaal kristlasi, kes ei kuulu riigikirikusse), siis ometi ei võtaks neid vastu ükski kolledž, sest usuline ja kõlblas kasvatus muutuks võimatuks, kui ei saaks üliõpilasi sundida jumalateenistusest osa võtma. Lord Palmerston'ile, kes siunas kasvatust ülikooles, kus üliõpilasi sunnitakse jooksuma „veini juurest palvele ning palvelt veini juurde“.

vastas ta, et ei usu üliõpilastest, et „ka kõige lõbusamail momentidel nad poleks väärt astuma palvekotta“. Hoolimata opositsioonist võttis alamkoda billi vastu, kuid hiljemini kukutas selle läbi ülemkoda.

Terves reas muudiski küsimusis esines Gladstone kindla vanameelsena. Ta kõneles juu- tide omavalitsustesse laskmise vastu ägedalt, kuid tagajärjetult; ta esines edukalt salajase hääletuse vastasena ning ülemkoja seadusandlike üliguste kaitsejana.

Juba oma esimese esinemisega alamkojas võitis Gladstone oma poliitiliste mõtteosaliste ja ka vastaste lugupidamise. Tema kindlad näojooned olid nii tüüpiliselt inglaslikud, tema Etonis ja Oxfordis saadud kasvatus tõi ta lähedale saadikuile. Nooruki kaunis keskmist kasvu keha, tema kahvatu nägu mustade juuste raamis, sügavad, sõbralik-selged ja elavad silmad aina süvendasid väarikuse elamust, kui ta pidas alamkojas oma hästikaalutud, aga pisut liiga abstraktseid kõnesid. Ta hääli oli selge ja kõlav, žestikulatsioon mitmekesine, kuid mitte äge. Ta kõnede sõnavara oli väga rikkalik ning ta tavatses ilustada oma väiteid tsitaatidega klassikuist, näit. Horatiusest või Vergiliusest. Kuigi ta võis kõnelda väga eruditsioonirikkalt, ei hiilunud ta lühida ja selge väljendusviisiga ega üllatanud just vaimurikkusega. Ainult oponeerides mõnele vastasele muutus ta pikk ja keerukas lause lühikeseks ja selgeks. Ruttu taipas ta vastase helli külgi ning oli „õnnelik, paljastades nõrku punkte alamkojale“. Kuid oponeerideski jäi Gladstone küllalt viisakaks ja auväärsete alamkojaliikmete täit poolehoidu väärivaks.

Ja mitte üksnes alamkojas polnud menu „iga toll džentlmenil“, vaid kindlasti meeldis ta ka vastasutatud aristokraatses Carlton-klubis, kus ta teed jõi õhtul pärast oma „neitsikõnet“ ning hiljemini tihti kohtus jutuvestmiseks konservatiivse partei tuusadega. Meeleldi nähti teda samuti parema seltskonna salongides, kus ta muusika-õhtuil laulis, või jälle kirikuis hoolikalt jumalateenistusi kuulamas. Ning küllap peatus mõnegi väga väärrika leedi pilk tunnustavalt tema distsiplineeritud kehal, kui ta hommikuti ratsutas Hyde Park'is hallil araabia märal, ilme kindel ja veendunud, nagu inimesel, kes maa peal teadlikult täidab Jumala enda instruksioone, olgu siis kaitsedes piiratud valimisõigust, orjapidamist või anglikaani kiriku eesõigusi Iirimaa.

1834. a. sügise veetis Gladstone Šotimaa lugeses, sportides, pikki jalutuskäike tehes. Novembrikuus üllatasid teda siin teated valitsuse kriisist. Kuningas oli erru saatnud liberaalide kabineti, kelle seljatagune pärast Iiri kirikuvaranduste küsimuse arutamist alamkojas oli jäänud nõrgaks. Isegi paljudele whigidele ehk liberaalidele, nagu neid armastati nimetada reformitud parlamendis, olid valitsuse seisukohad tundunud liiga kaugele minevad. Uues konservatiivide poolt moodustatavas kabinetis anti noorele Gladstone'ile esmalt varaameti noorema lordi koht, kust ta paari nädala pärast ümber asetati asumaade alamriigisekretäri kohale. Need ametid tähendasid suurt tunnustust värskete parlamendiliikmete ning viimane püüdis seda väärida, kohusetruult süvenedes uusisse ülesandesse. Paraku kestis konservatiivide vähemusvalitsus ainult mõne kuu. 1835. a. kevadel uuesti ametisse astuv liberaalide

ministeerium jäi võimule kuni 1841. aastani, elades üle ka 1837. a. parlamendivalimised, mis toimusid kuningas William IV surma ning kuninganna Victoria trooniletuleku puhul. Noor Gladstone suruti tagasi kauemaks ajaks opositsiooni ridadesse.

4. Raamatuid riigi ja kiriku vahekorrast. Abiellumine.

Opositsioonis olles jäi Gladstone'ile palju aega üle parlamendi jooksvast tööst. Suure raamatusõbrana luges ta palju. Homeros ja Dante olid ta lemmikautorid, kuid 22 oktaavformaadis köidet kirikuisa Augustinuse töidki olevat ta lugenud läbi noil aastail. Dante ja Augustinuse loomingusse süvenemisel kerkis Gladstone'ile ikka jälle sama küsimus, mille ees ta korduvalt oli seisnud parlamendiliikmena — missugune peaks olema õige riigi ja kiriku vahekorrad. Ta vestles küsimuse üle oma sõprade James Hope'i ja Henry Manning'iga, kes sümpatiseerisid katolikusõbraliku kõrgekirikliku (*High Church*) vooluga anglikaani kirikus, kuni nad hiljemini koguni üle läksid katoliku usku. Ta otsis probleemile vastust William Palmer'i vastilmunud raamatust *Treatise on the Church of Christ* (Uurimus kristlikust kirikust), mille autor leidis, et ususallivus pole õigustatud ning ilmlik võim peab maiste karistuste abil kaitsema riigikirikut ketserite eest.

Gladstone'i juurdluste ja uurimuste viljana ilmusid talt esimesed kaks raamatut kirikuküsimuste kohta: *The State in its Relation with the*

Church (Riik oma suhetes kirikuga) ja *Church Principles Considered in their Results* (Kiriku põhimõtted, vaadeldud tulemustes). Gladstone'i esimese raamatu ilmumine 1838. a. äratas suurt tähelepanu inglise seltskonnas. Parun Christian Bunsen, Preisi saadik Londonis, kirjutas vaimustunult oma päevikusse: „Gladstone'i raamatu ilmumine on päevasündmuseks; see on Burke'i aegadest saadik esimene raamat, mis käsitleb põhiliselt elulist küsimust; autor on kõrgemal oma parteist ja ajast.“ Anglikaani kiriku tege- lased rõõmustasid eruditsioonirikka kaasvõitleja üle kõnetoolil ja trükisõnas ning isegi tuntud ajaloolane, liberal Thomas Macaulay, kes raama- tut teravalt kritiseeris, nimetas oma vastast väljapaistvaks talendiks.

Oma esikteoses püüdis Gladstone selgitada anglikaani kiriku tähtsust riigile. Kirikule ei ole autori arvates vaja riiki, sest tema alused on jumalikud ja vääramatud. Küll aga jätkaks riik kirikust eemaldudes täitmata oma kõige püha- mad kohustused. Riigivõim võib Gladstone'i arvates eraldada õiget usundit väärast ning see- pärast on valitsuse kohuseks propa- geerida õiget usundit ning takis- tada väärarvamiste levikut. Inglise valitsuse kohuseks on toetada kõigiti anglikaani kirikut. Et viimane on kõige paremini tabanud usulist tõtt, siis pole midagi halba selles, kui Iiri- maal kogu rahvas maksudega toetab anglikaani kirikut. Püüab ju viimane ainult hingeõnnistust iirlastele, kes eksikombel on valinud halvema usundi. Oma teises teoses *Kiriku põhimõtted, vaadeldud tulemustes* kaitseb autor anglikaani kirikut kui õiget keskteed katolitsismi ja protes- tantismi liiga individualistlikkude voolude vahel.

Macaulay, kes arvustas Gladstone'i esimest raamatut, ütles autori kohta ms. järgmist: „Tema vaim on laia ulatusega; samuti ei puudu tal dialektalist osavust. Kuid ta ei luba oma mõistust mängida ausat mängu. . . . Kõik, mis mr. Gladstone näeb, on murdunud ja häiritud kirgede ja eelarvamiste võltsiva meediumi läbi. . . . Tema retoorika, kuigi omast kohast sageli hea, muudab hämaraks ja segaseks loogika, mida ta peaks illustreerima. . . . Ta omab ande, mis on kõige hädaohtlikum mõtlejale — raske ja majesteetse, ütlemata võimsa sõnastuse, kuid ühtlasi hämara ning tähenduselt kindlusetu.“ Ja õigusega väidab üks Gladstone'i biograafidest (Lewis Apjohn) et see hinnang jääb suurelt osalt kehtima ka Gladstone'i hilisemate raamatute kohta.

Oma raamatutega ei tahtnud Gladstone lõigata kirjanduslikke loorbereid, vaid mõjustada Inglise kirikupoliitikat. „Oma fantaasias“, kirjutas hiljem Gladstone, „ma panin selle [konservatiise] erakonna ümber prohvetimantli ja määrasin talle puhtusulise ülesande — võidelda meistrina selle jumaliku tõe eest riigis, mille säilitamine kirikus on kristliku vaimulikkonna kohus.“ Ent varsti pidi Gladstone kogema oma üksildust: „Vaevalt oli mu töö ilmunud trükist“, kirjutab ta 30 aastat hiljem, „kui ma mõistsin, et alamkojas pole ühtki parteid, ühtki parteisektsiooni, võib-olla mitte üht üksikisikutki, kes oleks olnud valmis teotsema samas vaimus. Leidsin enda olevat viimse mehe vajuval laeval.“ Mõne korra tsiteeriti alamkojas tunnustavalt tema raamatuid, kuid otsustavaid poliitilisi samme nende vaimus ei nõudnud keegi.

Möödunud sajanditesse kuulusid ajad, mil riik võis otsustada, milline usund on õige, mil-

line mitte, missugust usutunnistust levitada, missugust keelata kodanikele. Usk dogmadesse oli rahvahulkades nõrgenemas ning anglikaani kiriku paremused ei olnud lugejaile kaugeltki nii endastmõistetavad kui Gladstone'ile. Anglikaani kirik riigikirikuna oli kaotanud ühe positsiooni teise järel. 1829. a. olid katoliiklased saanud võimaluse parlamenti pääseda — seni võisid sinna pääseda ainult anglikaanid ning protestantlikud lahkusulised. Pärast 1832. a. valimisreformi vabanes varsti juutidel tee omavalitsustesse. Oma prestiižiltki oli kirik palju kannatanud rahva silmis. Ajajärgu suured ühiskondlikud reformid, nagu katoliiklaste emantsipatsioon, valimisõiguse muutmine, orjade vabastamine, polnud teostatud anglikaani kiriku tegelaste agaruse tõttu, vaid lahkusuliste ja vabamõtlejate eestvõttel. Anglikaani kirik oli olnud koguni vaenulik neile suurtele uuendustele. Sellises olukorras polnud konservatiivselgi parteil soodus end liiga tihedasti siduda kirikuga.

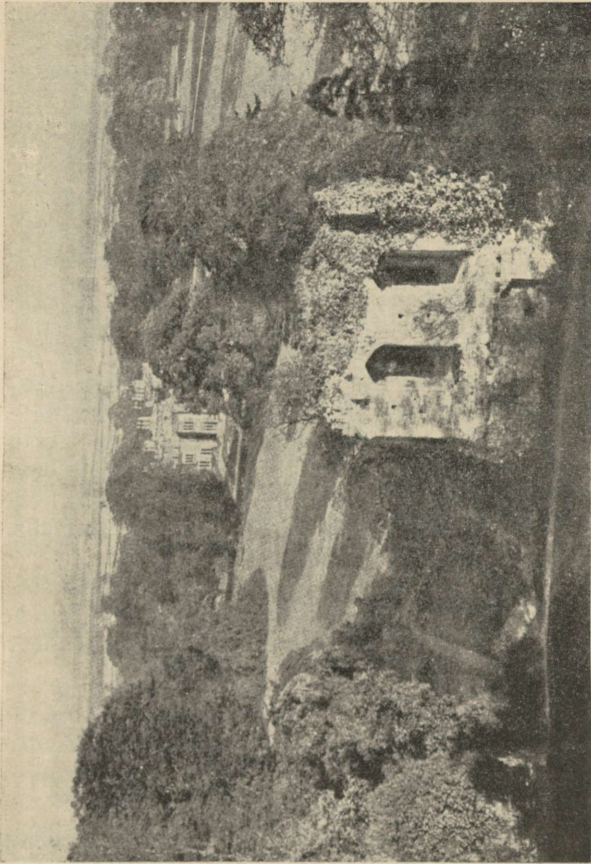
Umbes samasse aega kui Gladstone'i esimeste raamatute ilmumine langeb ta *abiellumine*. 1838. a. enne oma esikteose ilmumist rändas Gladstone kauemat aega Euroopa mandril. Ta silmad olid haiged ületöötamise tagajärjel ning arst soovitas puhkuseks reisida. Hilissügise ja talve alguse veetis Gladstone Itaalias ja Sitsiilias. Siin kannatas ta hotellitubade igavust ning piinles kuulsate kunstikogude linnades küsimuse käes, kas piltide vaatamine rikub vähem silmi kui lugemine. Võib arvata, et teda samuti piinas esimese raamatu ilmumisoetus ning rahuldamata töö- ja võitlusetahe. Igatahes ei olnud ta päris rõõmus ja rahulolev ning sellises olukorras on teretulnud juhuslikud kaasmaalased.

Ja viimaseid juhtub ju ikka olevat rändamas Itaalias. Firenzes kohtas ta ühel päeval Hawarden'i lossiomaniku leske leedi Glynne'i, kes reisis oma tütarde ja teenijaskonnaga suures tõllas. Vanem neidudest küsib korrapärase joontega kauni noormehe kohta: „Kes see oli?“ — Ja siis selgub, et teretaja oli noor tory'de lootus Gladstone, mees, kes arvatavasti saab ühel päeval Inglismaa peaministriks.

Teda kohatakse varsti jälle ning nüüd tutvub Gladstone lähemalt leedi Glynne'i kauni tütre Catherine'iga. Santa Maria Maggiore's vestlevad nad kord sellest kontrastist, mis valitseb Inglise kirikute lihtsuse ja inglaste eraelu toreduse vahel. „Arvate te, et me tohime nii elada?“ küsib miss Glynne. Ja noor tory kirjutab samal päeval oma päevikusse: „Selle küsimuse pärast armusin ma temasse. Kuis on nii hea mõtelda, et ta süda ja tahe on täiesti Jumala käes; hoidku Ta teda kõigis asjus...“

Nad reisivad koos. Ühel õhtul on Roomas pehme kuuvalgus, selline, mis peaks tunduma hea Gladstone'i vaevatud silmadele. Gladstone ja miss Catherine on kahekesi. Kesk Kolosseumi hiiglavaret Rooma kuupaistel teeb Gladstone neiule abiellumissetpaneku.

Miss kõhkleb seekord, kuid Inglismaal kohutavad nad jälle järgmisel aastal. Juuni algul, kui kevad on pea täiesti valminud lopsakaks suveks, kihluvad nad. Jalutuskäigul ühes Inglise aias jõe kaldal jutustab Gladstone neiule, kuis ta oli ihanud vaimuliku kutset, kuid isa soovil hakanud poliitikameheks, teades, et riigimeeski võib kasustada oma võimu kiriku auks. Seda kuuldes nõustub liigutatuna väga miss Catherine saama tema naiseks.

Vaade Hawardeni lossile.

„Oma elu juhtnööriks valime Dante värsi:
In la sua volontade è nostra pace,“¹⁾ ütleb seekord Gladstone.

¹⁾ Tema tahtes on meie rahu.

Südasuvel juulikuu lõpul on nende laulatus Hawardenis. Samal päeval abiellub ka miss Catherine'i noorem õde. Küla, kus neid laulatakse, on aupaklikud talupojad kaunistanud rikkalikult lilledega ja muu rohelisega ning härraste pulmarongi teele laotanud oma odavad vaibad.

Pulmapäeva õhtupoolikul jätkus noorpaaril aega koos lugeda Piiblit. „Ma loodan, et see igapäevane pruuk sama kaua kestab kui meie eluühisus,“ lausus Gladstone.

Mrs. Gladstone tõi natuke fantaasiat ja kerget juhuslikkust oma kohusetruu mehe kavakindlasse ellu. Gladstone'ist on öeldud, et ta oli „meetod ja täpsus ise“, naine aga omas terve inimõistuse kõrval mänglevat huumorit. Gladstone hoidis kõik eeskujulikult korras, tema aga kaotas mõndagi. Vahel nokkis Catherine Gladstone oma meest, öeldes, et tal olevat päris tulus omada korratut naist, — see tegevat teda inimlikumaks. Ning vististi ta ei eksinud.

Et mõlemad elasid kaua, siis oli nende abielu väga pikk, peaaegu aastakümme üle kuld-pulmade ja tervelt kaheksa last sündis sellest pikast eluliitlusest.

5. Robert Peeliga ministeeriumis.

1841. a. alamkojavalimistel näib Inglismaa olnud pettunud liberaalides — nad jäid vähemusse. Kuninganna andis kabineti moodustamise vanameelse sir Robert Peeli kätte. Väga auväärne konservatiivide juht, kelle kallite mööblite ja flandria maalidega kodu sisendas samuti aukartust kui see vasturääkimist mitte

salliv toon, millega ta otsustas erakonna asju, ei kuulunud maa-aadlisse nagu enamuse tory'sid. Ta oli rikka veskiomaniku poeg Lancashire'ist. See pärast on loomulik, et ta oma poliitilisest konservatiivsusest hoolimata majanduspoliitilises küsimuses vahel kaasa tundis tööstus-kaubanduslikele kihtidele, kelle huve tavaliselt esitasid liberaalid, kuna konservatiividele oli enam kallis maaomanikkude heaolu. Ka Gladstone, kuigi samuti tory, oli isakodu kaudu seotud palju enam töösturite ja kaupmeeste kui maa-aadliga. Kuid tedagi ümbritses auväärse vanameelsuse paiste, mis puudus liberaalidel. Nagu Peel'gi oli ta „pinnalt Oxford ja sisult Liverpool“. Ning see pärast kutsus Peel meeleldi oma ministeeriumi selle väga esinduslikult mõjuva noormehe, kes oli kahekümnekaheaastasena valitud alamkojasaadikuks ning „kes enne sõnavõttu palvetas ning oskas lihtsaid küsimusi mähkida pikisse tumedasse lauseisse“.

Gladstone'ile pakuti kaubandusministeeriumi (*Board of Trade*) abipresidendi kohta. Esmalt kahtles ta seda vastu võtta, mitte teades, kas saab oma ülesannetega toime, kuid julgustatuna Peel'ist nõustus siiski varsti. Gladstone'i otsene ülemus krahv Ripon jättis suurema osa oma tööst abipresidendi teha. Nii sai viimasest kaubandusministeeriumi tegelik juht. Alguses ei omanud Gladstone peaaegu mingisuguseid teadmisi majandusteaduses ega Inglise kaubanduses. Kuid suure kontsentratsioonivõime ja usinusega oma ülesannete juurde asudes, muutus ta varsti hästi orienteerituks oma alal.

Finantsid olid olnud eelmise valitsuse nõrgaks küljeks — Peel võttis koos valitsusega üle

2 750 000-naelalise puudujäägi, mis oli tekkinud peamiselt agressiivse välispoliitika tagajärjel.

Riigi eelarve tasakaalustamiseks ei julgenud Peel tõsta tolle — viimased olid niikuinii liiga kõrged ning tööstus ja kaubandus oleksid veel enam soikunud ja tarvitaja rahulolematus tõusnud. Riigi sissetulekute suurendamiseks seadis Peel aga sisse tulumaksu, mida seni oli nõutud ainult sõjaaegadel. Tulumaks pidi olema üksnes ajutiseks nähtuseks, viie aasta pärast lubas peaminister selle jälle kaotada. Kuid siis ei olnud Peel enam valitsuse juht ning järgnevad kabinetid ei mõtelnudki tema lubaduse täitmisele.

Kaubanduse kergendamiseks ning sisse- ja väljaveo teineteisest oleneva hoo elustamiseks otsustas Peel vähendada tolle. Juba 1842. a. kaotas või vähendas ta tolle mitmesajalt sisseveo-artiklilt, kuigi tory'de senine poliitika oli olnud kaitsetolle pooldav. Kuni tollide kaotamine ei riivanud raskelt Inglise põllunduse huve, leppisid tory'de saadikud sellega päris hästi. Valitsus vähendas küll varsti viljatolle, mis pidid Inglise põllundust kaitsema, kuid küllalt suures ulatuses jäid nad ikkagi püsima. Ja seejuures deklareeris sir Robert Peel, et tahab tulevikuski vajalikul määral kaitseda Inglise põllundust. Nii ei tundunud see Peeli samm veel vabakaubanduse põhimõtte teostamisena, vaid ainult teatud olupoliitilise kompromissina. Seega mängis kabinet kahe otsaga mängu — ühelt poolt tuli enam ja enam vastu vabakaubanduse nõudjaile, aga vabakaubanduse vastaste rõõmuks deklareeris, et ta pole põhimõtteliselt vabakaubandust pooldav.

Kõrgete vilja sisseveetollide tõttu püsis Inglismaal leivahind üsna kõrge. Juba mõnda aega nurisesid selle üle töösturid, kes kalli leivahinna puhul ei võinud alandada tööliste ja teenijate palku. Kasu kõrgeist viljahinnust oli peaaegu ainult suurmaaomanikel, kes varustasid viljaga Inglise turgu. Lõviosa maaomandist kuulus Inglismaal väheseile suurmaaomanikele (umbes $\frac{1}{6}$ kogu maapinnast Inglis- ja Šotimaal oli 91 isiku päralt). Vaesed rentnikud, kes oma väikese talu harimise kõrval töötasid ka mõisa põllul, ning maata põllutöölised ei võtnud pea sugugi osa suurpõllumeeste rikastumisest. Seepärast oli viljaseadustevastasel propagandal küllalt pinda Inglismaal. Seda teadsid töösturid ja kaupmehed, kui nad asutasid „Viljaseaduste vastase liiga“ (*Anti-Corn-Law-League*), mille liikmed tegid ära määratu selgitustöö viljaseaduste vastu nii suu- kui trükisõnal.

Kaubandusministeeriumi abipresidendina muutis Gladstone põhjalikult oma majanduspoliitilisi vaateid. Juurelnud peamiselt riigi ja kiriku vahekorra üle, ei omanud Gladstone siin varem läbimõeldud seisukohti. Ta oli olnud kaitsetolle pooldav, eriti viljatollide pooldaja sellepärast, et seda olid vanemad konservatiivse partei tuusad ning Gladstone'i autoriteetne, kuid juba pisut vanaks ja halvastikohastuvaks muutunud isa. Oxfordi ülikool oli sisendanud temasse suure usu konservatiivsesse autoriteedesse, aga peaaegu ei mingisugust kahtlemise ja omal käel tõe otsimise rõõmu. Sellisest meelelaadist vabanemine nõudis pieteetse Gladstone'i juures palju aega.

1841. a. valimistel esines Gladstone k i n d l a

proteksionistina, kuigi ta asjast enesest omas väga vähe teadmisi. Vist sellega seletub ka, miks ta vastu ei võtnud viljaseaduse vastase liiga juhi Richard Cobden'i väljakutset avalikuks vaidluseks viljatollide üle Liverpoolis. Põlastavad sõnad „provintsilinnade angeldajaist“, mis talle meenusid viljaseaduste vastase liiga puhul, olid aga ainult ähvardatud iseteadvuse odavaks enesekaitseks.

Kaubandusministeeriumi abipresidendina ei saanud Gladstone enam töötada üldiste tollipoliitiliste lööksõnade abil, vaid vajab konkreetset asjaolude tundmist. Kui Peel tegi talle 1842. a. ülesandeks välja töötada uue tollitariifi, siis Gladstone tahes-tahtmata pidi süvenema mitmesuguseisse huvide vastuoludesse ja ühtivustesse tarvitajate ja müüjate, töösturite, kaupmeeste ja põllumeeste, importööride ja eksportööride, inglaste ja teiste rahvaste vahel. Uue tariifi loomine, tollide koondamine 1200 artiklilt 750-le oli hiiglakatseks meie uustulnukale majandusalal. Senise üheksa parlamendiaasta jooksul oli ta ainult korra kõnelnud alamkojas puhtmajanduslikest küsimusist, nüüd rääkis ta neist ainsal istungjärgul seal sada kaksikümmend korda. Kuid hoolsa asjaolude uurimise, ausa hindamise ning suure praktilise kujutlusvõime tõttu sooritas Gladstone oma töö hiilgavalt, nii hiilgavalt, et järgnevadki kolm suurt tollitariifi reformi jäid tema teostada (1845., 1853. ja 1860. aastal). Kuid esimene olevat nõudnud talt kuus korda enam vaeva kui kolm järgnevat kokku, tunnistas ta hiljemini ise. Igatahes õppis ta nüüd täpselt järele mõtlema selle üle, kuidas mingi tolli kõigutamine mõjuks ühes või teises ringkonnas ning milline oleks ta tulu kogu maa

seisukohalt. Ja ikka enam ja enam kaldusid ta sümpaatiad v a b a k a u b a n d u s e poole.

Samal teel liikus ka Peel. Esialgu tundusid valitsuse seisukohad segased, ministrite seletused põiklevad. Kuid 1843. a. algul heidutas liider Peel pea kogu oma erakonda alamkojas seletusega, et vabakaubanduse põhiprintsiibis ei või kahelda keegi. Kõik pidid mõistma, peaministri arvates, et osta tuleb võimalikult odavalt turult ning müüa kallimalt. Ja koguni siis, kui välismaad ei tahaks midagi osta Inglismaalt, oleks ometi Inglismaa huvides osta sealt, kus on kaup kõige odavam.

Sel ajal kui mitmed ministrid võõristavad peaministri julgust, peab Gladstone oma arengus temaga vapralt sammu. Ikka selgemini aimub talle, et välismaa ostude vähesus Inglise turult on ainult vastuseks Inglise sisseveokitsendustele. Inglise tööstus on küllalt võistlusvõimeline, oma arengult koguni ees teistest Euroopa maadest ning ta ei tarvitseks karta kaitsetollide kaotamist. Inglise põllumajanduse tasuvus langeks küll vabakaubanduse tulekuga, kuid arvatavasti kaaluks selle rahvamajandusliku kahju kuhjaga üles kaubanduse ja tööstuse edu, sest Inglismaa on juba esijoonel tööstus-, mitte põllundusriik. „Te võite kõlblail ja ühiskondlikel põhjusil eelistada viljavälju riidevabrikuile ning põllutöölisi armastada enam vabrikutöölisist, kuid Inglismaa industrialiseerumise vastu pole midagi parata“, peab ta möönma ühes Peel'iga. Tory'de fraas viljatollide kasust kogu riigile pole Gladstone'ile ammu enam usutav. Ja teisalt on Gladstone siiski mures põllundusse investeeritud kapitali ja põllunduse osatähtsuse pärast riigis. Sellest osalt tulebki teatud kõikuvus tema kõne-

des, kui ta sõna võtab mõne konkreetse sammu pärast tollitariifi muutmisel. Aeg-ajalt kasvab siiski ta julgus katsetamiseks vabakaubandusega. Gladstone on nüüd juba palju iseseisvam — tema ema on surnud, side koduga lõdvenenud sellest ajast, kui tal on endal naine ja kaks last. Ning Peel'i julgus ergutab tedagi kaasa minema.

Sel ajal, kui valitsus vabakaubanduse poole laveeris, ründasid tema poolikuid samme alamkojas täielist vabakaubandust pooldavad liberaalid ja radikaalid. Kõige tähtsamale ja kardetavamale neist, Richard Cobden'ile, ei vastanud iialgi Gladstone, vaid seda tegi alati Peel ise, kuni ühe koosolekuni 1845. a. märtsikuus, mil ta pärast Cobden'i kõnet erakonnakaaslasile ütles: „Sellele vastaku, kes suudab.“ Peaminister oli juba täiesti otsustanud üle minna vabakaubanduslikule poliitikale. Konservatiive oli viimaseil valimisel toetanud kogu maa ning Peel tahtis teotseda nüüd ka kogu maa huvides.

Selle erutava koosoleku ajal märtsis ei olnud Gladstone enam kabinetiliige. Oma kirikupoliitiliste veenete pärast oli ta lahkunud ministri kohalt 1845. a. algul, kui valitsus otsustas majanduslikult toetada katoliku vaimulikkude seminari Maynooth'is Iirimaal. See samm oli ju täiesti vastuolus Gladstone'i raamatute vaimuga. Ja ometi hääletas Gladstone alamkojas, kui Maynooth'i seminari toetamine tuli teisel lugemisel hääletusele, valitsuse kava poolt, teades, et valitsus enam kui iial vajab seljatagust suurte majanduspoliitiliste uuenduste eel. Eriti tunduvalt nõrgenes valitsuse toetajaskond, kui kabinetist välja astus lord Derby (Stanley), asumaadeasjade sekretär. Talle järgnesid veel mõned valitsuseliikmed, kes ei julgenud kaasa teha

Peel'i pööret tollipoliitikas. Kogu kabinet näis laostuvat. Et aga liberaalide vähemuserakond ei tahtnud võtta enda peale uue valitsuse koostamist, siis jäi Peel edasi valitsema ning püüdis lahkunud ministrite asemele leida uusi. Ja veel samal aastal suutis ta Gladstone'i tagasi võita oma kaastööliseks valitsuses. See tagasimineki oli julge samm, arvestades erakonnas valitsevat meeleolu, kuid Inglise rahva enamuse huvides läks Gladstone Peel'iga kaasa.

Kauemat aega oodati konservatiivide erakonnas põnevusega valitsuse otsustavat sammu viljatollide küsimuses. Peel'i kõhklused lõpetas 1845. a. sügisene kartuli-ikaldus Iirimaaal ning sellega kaasas käiv kurnav alatoitus. Viljatollide pooldajad nimetasid kuuldusi rängast alatoitlusest muinasjutuks, viljatollide vastased tegid tast aga kohutava näljahäda. Peel uskus enam viimast arvamust ning 1846. a. mais tegi alamkojale ettepaneku kaotada viljatollid.

Maa-aadlikest tory'd kuulasid sel koosolekul jubedusega oma reetlikku juhti, kuid nad vaikisid ja ei julgenud midagi vahele hüüda. Nad olid liialt harjunud end käsutada laskma Peel'ist.

Aga kui peaminister lõpetas, võtsid ta vastu sõna mehed omast erakonnast. Üks neist oli lord George Bentinck, kes seni oli jälginud enam traavlivõistlusi kui alamkoja istungeid, teine aga noor ristiusuline juudi kirjanik Benjamin Disraeli.

Kuigi Disraeli oli juut, ei sümptatiseerinud ta tõusva kaubandus-tööstusliku ettevõtjaskonnaga, vaid ühelt poolt maa-aadliga ning teisalt vaeste töötavate kihtidega. Kuigi Disraeli omas

väga konservatiivseid vaateid kirikust ja riigist ning aadli tähtsusest valitsemisel, ometi tema unistuste järgi aadel pidi valitsema suure vastutustundega ja armastusega rahva vastu ning parandades laiade hulkade olukorda. Seepärast juhtus vahel alamkojas Disraeli koos mõne teise idealistliku tory-nooruriga töölistkaitse- või hoolekandeküsimusis hääletama äärmiste radikaalidega oma erakonna vastu. Seni polnud alamkoda võtnud Disraeli't tõsiselt poliitikamehena. Tema vaimukas ja originaalne kõnestiil oli häirinud rahulikke, teatud standardesinemisviisiga harjunud džentlmene, temas oli nähtud ainult ekstsentrilist romaanikirjanikku. Kuid nüüd oli saabunud Disraeli suurpäev. Väga vaikselt, peaaegu leinalises toonis pidas ta kõne peaministri ununenud armastusest, s. o. põllumajandusest, ning kui ta lõpetas, siis puhkes vaimustus tory'de kohtadel. Seni juudidandy'le ülalt alla vaadanud mõisnikud kaisutasid teda õnne soovides ning rääkisid kaitsetolle pooldava partei asutamisest alamkojas, kes astuks vastu reetlikule juhile. Peaaegu samal määral kui Peel'i seisukoht viljatollide küsimuses oli Disraeli kõne päevasündmuseks. Temast inspireerituna tõi naljaleht „Punch“ lühida ajaleheteate jäljenduse: „Mitmenaisepidamine. Peel'i-nimeline mees viidi eile kohtunik mr. Bull'i ette. Teda süüdistatakse abiellumises Vabakaubanduse-nimelise naise, sel ajal kui ta esimene naine, Põllundus, veel elus on.“

Hääletamisel andsid umbes 100 konservatiivide saadikuist oma hääled liidri vastu. Kuid senise opositsiooni, liberaalide abiga viis valitsus siiski viljatollide kaotamise läbi. Aga veel sama päeva õhtul, mil viljaseaduste kaotamine vastu

võeti kolmandal lugemisel, ühinesid liberaalid kaitsetollide pooldajatega ühe teise küsimuse arutamisel ning kukutasid Peel'i valitsuse.

6. Piliidina opositsioonis.

Oma järgnevail viimaseil neljal eluaastal oli Peel nimeliselt opositsioonis, kuid tegelikult toetas liberaalide ministeeriumi. Tema ümber koonduis mõnikümmend endist tory'de saadikut, keda sidus ühine seisukoht kaitsetollide asjus. Et need nn. piliidid muudes küsimustes osalt liberaalide, osalt konservatiivide poole kaldusid, siis ei moodustanud nad mingit kindlat parteid. Piliitide hulka kuulus ka Gladstone, kes 1847. a. valimistel alamkotta tuli Oxfordi saadikuna. Viljatolle pooldav Newcastle'i hertsog ei tahtnud enam kuuldagi tema kandidatuurist Newarkis.

Gladstone'i kaugenemine seniseist konservatiivide vaateist jätkub nüüd poolteadlikult, kuid järjekindlalt. Poolvargi esindab ta oma uusi seisukohti, kattes meelemuutust otsitud põhjendustega. Endine juutide omavalitsustesse lubamise vastane on nüüd nende parlamenti laskmise poolt. Polevat loogiline välja sulgeda omavalitsustesse pääsevaid juute parlamendist, ütleb ta oma meelemuutuse põhjendamiseks. Fanaatilisele riigikiriklasele pole aga see arutus koguni loogiliselt sundiv, sama vähe kui sõdurid pruugivad kindlust jätta vaenlasele esimeste kaevikute langemisel. Endine kitsarinnaline anglikaan kaitseb nüüd diplomaatiliste sidemete jalaleseadmist Rooma paavstiga. Kust see ootamatu ususaldivus?

Ühelt poolt on Gladstone'ile selgunud „valitsuse kasvav saamatus oma kõige kõrgemate ülesannete täitmisel“. Ta mõistab, et seadustega on lootusetu pidurdada üha erinevamate maailmavaadete tekkimist. Ta ei nõua enam riigivõimult ülejõukäivat võitlust riigikiriku eest kõigi teiste kirikute vastu. Teisalt muudavad Gladstone'i sallivamaks isiklikult head suhted väljaspool anglikaani kirikut seisvate isikutega. Tema lemmikõde läheb 1842. a. üle katoliku kirikusse kõigi omaste kurvastuseks. 1845. a. Saksamaal viibides tutvub Gladstone ühe omaaegse silmapaistvama katoliku teoloogiga, dr. Johannes Döllinger'iga, ning vestleb Münchenis temaga mitu tundi usuküsimusest. Teda üllatab heatahtlus, millega Döllinger suhtub anglikaani kirikusse, ning tunnustus, mida ta jagab üksikuile Inglise kirikutegelastele. Teda paelub avameelsus, millega Döllinger on valmis möönma, et päästukirjade müüjad Lutheri ajal küll lubasid pattude andestamist raha eest, kuigi praegu nii jutlustavad preestrid vallandataks kohe piiskoppide poolt. Baaden-Baadenis joob ta mitmel korral teed ühe katoliikliku naisautori majas ja vestleb jälle mitu tundi usuasjust. Proua sügavalt kristlikud tunded jäävad talle hästi meelde, kuigi vaielda temaga on pisut raske, sest nagu Inglismaal „tavaliselt paavstivastase meelsusega naine“, nii seekord ka katoliiklik daam annab põhjendustele liiga äärmusliku kuju. Kolmandaks vähendab tema fanatismi paljude anglikaani kiriku tegelaste üleminek katoliku kirikusse 1840-ndail aastail. Eelmisel aastakümnel oli puhkenud Oxfordis ritualistlik ehk kõrgkiriku liikumine, mis näis toovat palju usulist värskust anglikaani kirikusse. Kuigi

ritualistid püüdsid anglikaani jumalateenistust ning mõningaid õpetusi sarnasemaks teha katoliku kiriku omadega, siiski mahtusid nad veel hästi anglikaani kiriku avaraisse raamesse. Avalikkusele tuli seepärast täiesti üllatusena liikumise võimsa juhi dr. Newman'i ja mitme teise teoloogi üleminek katolitsismi. Gladstone'gi polnud ette näinud Oxford-liikumise teist faasi, seda, kuis „mõned kõige andekamad (kiriku) pojad, keda Oxford kasvatas anglikaani kiriku teenimiseks, keerutavad tema pea lähedal Vatikani tulisemaid välkuseid; ning rööbiti selle kummalise kõrvalekaldumisega ühel pool, mitte vähem kramplik ratsionalistlik liikumine teisel...“ Sellises olukorras ei võinud anglikaani kirikule tuua mingit kasu surveavaldused teiseusulistele. Nad oleksid ainult langetanud kiriku prestiiži, tekitanud vihast opositsiooni ning lõhkunud riikliku elu ühtsust. Et Uues Testamendis on külluses lauseid, mis jutlustavad sallivust või maisist soodustusist loobumist, siis ei tekkinud Gladstone'il vist suuri raskusi kiriku poliitiliste mõõnduste lepitamisel oma usuga.

Majanduspoliitikas jäi Gladstone oma uute vabakaubanduslike veenete juurde. Ehtsa *freetrader*'ina (vabakaubanduslasena) pooldas ta „laevasõidu-akti“ kaotamist, sest viimane takistas tunduvalt välismaiste laevade kaubavedu Inglismaale. Akt kaotatigi 1849. a.

Mitmes muus küsimuses esines Gladstone aga veel konservatiivina. Usulisil põhjusil oli ta vastu seadusele, mis lubaks mehel abielluda oma surnud naise õega. Valitsuse kavatsatud Austraalia asumaade valitsemiskorras ei meeldinud talle ülemkoja instituudi puudumine,

ja mõnel muulgi juhul avaldas ta ikka veel selgesti tagurlikke vaateid.

Peale parlamendiliikme töö nägi Gladstone esimesil aastail pärast Peel'i ministeeriumi lange mist palju vaeva, et päästa haamri alla minekust Hawardenit, oma kälimehe lord Lytteltoni mõisa. Gladstone'i käli oli sattunud võlgadesse ühe talle kuuluva raua- ja söekaevanduse halva majandamise tõttu. Gladstone'il oli juhust nüüd tege likult tutvuda tööstusega, uurida arveid ja äri tehingute kavasid, õppida tundma ja käitlema mitmesuguseid inimesi. Toetades oma käli raha liselt, sai Gladstone Hawardeni mõisa kaas omanikuks ning pärast lord Lytteltoni surma läks mõis koguni täiesti Gladstone'i kätte.

Üks huvitavamaid vaidlusi, millest Gladstone piliidina osa võttis, toimus 1850. a. juunis. Selle sisuks oli liberaalse välisministri lord Palmerston'i tüli Kreeka valitsusega. Riiu põhjuseks Kreeka- ja Inglismaa vahel oli rida väikesi vahejuhtumusi inglise kodanikkudega Kreekamaal. Ateenas oli vihane rahvahulk rüüstanud Inglise alama Malta juudi don Pacifico maja. Kreeka valitsus polnud suutnud takistada seda vägivallategu ning ei tahtnud maksta hiiglasuurt kahjutasu, mida nõudis don Pacifico. Ühelt inglaselt oli Kreeka valitsus rek vireerinud maad ning ei pakkunud omaniku arvates selle eest küllalt kõrget tasu. Valitsus tegi eraisikute nõudmised riiklikeks — kategooriliselt nõuti vaeselt Kreeka valitsuselt küsitud rahasummade väljamaksmist. Kui Ateenas sellega viivitati, sõitis Inglise laevastik Pireewsi (Pireuse) sadamasse ning vangistas seal nõud miste kindlustamiseks hulga kreeklaste laevu. Euroopa mandril tekitas selline julge samm äre-

vust. Eriti pahased olid Venemaa ja Prantsusmaa. Prantsuse saadik kutsuti ära Londonist, Euroopa rahu näis olevat tõsiselt hädaohus.

Selliste sündmuste puhul ründasid konservatiivid ägedalt lord Palmerston'i nii ülem- kui ka alamkojas. Alamkojas pidas Palmerston oma kaitseks viis tundi vältava kõne, rääkis „hämarikust koiduni“. Ta väitis, et kõige tühisem ja vaesemgi Inglise alam väärib kaitsmist kogu Inglismaa jõuga võõraste ülekohtu vastu. Kus ta ka ei viibiks, kõikjal peaks ta olema julge, teades, et Inglismaa valvas silm ja tugev käsivars hoiavad teda. Nagu vanad roomlased peaks temagi uhkusega võima ütelda: *Civis Romanus sum* (olen Rooma kodanik).

Sellised Palmerston'i mõtted liigutasid väga alamkoja liikmete enesearmastust ning asjata kõneles välisministri vastu Gladstone. Ta arvas, et „oleks vastuhakkamine Jumala ja looduse seadusele, kui mõni ristiusu rahvas vabastaks end kohustest, mis seovad kõiki muid rahvaid, ning nõuaks endale eesõigustatud seisukohta inimkonna palge ees“. Seepärast olevat võimata pooldada inglise kodanikkude puhul Palmerston'i kõlavat deviisi „*Civis Romanus sum*“.

„Sest, kes oli Rooma kodanik, sir? Ta oli eesõigustatud kasti liige, ta kuulus vallutavasse rassi, rahvusse, kes oma tugeva võimu abil hoidis alluvuses teisi. Tema jaoks oli vaja erilist õigussüsteemi, tema vajas erilisi põhimõtteid ning tundis rõõmu õigustest, mida kadestas ülejäänud maailm. Kas selline on õilsa lordi arvamine soovitatavast vahekorra Inglismaa ja muude maade vahel?“ Edasi laitis kõneleja inglaste suurt eneseülistust, mis loob neile vaenlasi kogu maailmas. Ei peaks hoolitsetama selle eest, et teised

rahvad kardaksid ja imetleksid Inglismaad, vaid et nad suhtuksid tasse sõbralikkuse ja lugupidamisega. Seepärast tuleks tunnustada vendluse põhimõtteid rahvaste vahel ning nende püha iseseisvust. „Hoidugem igasugusest meelevaldsest kohtumõistjalikust segamisest teiste riikide siseasjusse, samuti nagu meidki pahandaks selline vahelesegamine, kui seda püütaks teostada meie suhtes“.

Gladstone'i kõne oli üks kaunimaid, mida ta iial pidanud, silmapaistev oma kompositsiooni selguselt ja mõtete loogiliselt seoselt. Juba siin avaldus Gladstone'ile hiljem nii omane joon — moraalsete põhimõtete rõhutamine jõu ülekaalu asemel rahvusvahelises suhtes. Kõik Euroopa rahvad on ühise kristlaskonna liikmed ning rahvusvahelise õiguse aluseks on nende üheõiguslus. Gladstone ei küsi, kas valitsuse välispoliitika on tulus Inglismaale, vaid ainult, kas ta on kooskõlas vendlusaatega rahvaste peres ning rahvaste püha rippumatusga. Gladstone ei tõsta välispoliitilise prestiiži küsimust tavalises võimupoliitika mõttes, ta tahaks näha Inglismaad ainult sobiva kaasmängijana Euroopa kontserdis, mitte selle juhtijana.

Hoolimata Gladstone'i kaunist kõnest, hoolimata sellest et Palmerstoni välispoliitika vastu sõna võtsid alamkoja poliitilised tuusad konservatiivest radikaalideni (Peel, Disraeli, Cobden, Graham, Bright), ometi hääletas alamkoja suur enamus Palmerstoni poolt. „Civis Romanus“ võitis rahvaste vendluse.

Robert Peeli sõnavõtt sel vaidlusterikkal ööl jäi viimseks. Järgneva päeva pealelõunal kukkus Peel ratsutades hobuse seljast, saades elukarde-

tavaid vigastusi. Neisse suri ta mõned päevad hiljemini. Piliidid jäid nüüd juhita parlamenti. Mõnda aega hoidsid nad veel ühte ning hääletasid enamasti koos, kuigi kaugeltki mitte kõigis küsimusis.

1850./51. a. talvel veetis Gladstone mõned kuud N a p o l i s ühes oma haige tütreaga, kellele arstid olid soovitanud Itaalia kliimat. Siin oli hiljuti õnnetult lõppenud 1848. a. revolutsioon. Kuningas Ferdinand II oli tühistanud revolutsiooni ajal antud põhiseaduse ning vangistanud poliitilistel põhjustel umbes 20 000 inimest. Vanglais istus teiste seas ka enamik viimase parlamendi liikmeid. Väga süngeis kambreis vaevlesid Itaalia idealistlikud patrioodid sageli ühte ruumi kokkutuubitult raskemate roimaritega. Vanglapersonaal käitus vangidega väga halvasti, mõningaid neist piinati. Napoli saabunud, huvitus Gladstone revolutsionääride saatusest. Selle asemel et ronida Vesuuvile, vaadelda väljakaevatud Pompeid, õhtul sadamakail nõjatudes kuulatada kalurite laulu ja mandoliinitirinat, Gladstone kõndis mööda kohtuasutisi ja vanglaid, püüdes juttu vesta despootliku korra ohvritega. Ta kuulas pealt korruptiivseid kohtuistungeid, nägi kahekaupa kokkuaheldatud vange ning vaatas surmani haigete silma kongides, mis olid nii täis tuubitud ja nii haisvalt jälgid, et neisse ei julgenud astuda ükski arst.

Olemata revolutsionäär ning kaugeltki veel mitte mõistes Itaalia ühendamise aadet, konservatiivne Gladstone erutus väga raskelt Bourbonide dünastiast pärit oleva seadusliku kuninga üle. Ja sama alamkojaliige, kes hiljuti oli keelanud Inglismaad end segada teiste riikide sise-

poliitikasse, avaldas 1851. a. suvel avaliku kirja lord Aberdeen'ile. Küll püüdis adressaat ära laita kirja trükkimist, kartes sellest hea välispoliitilise vahekorra katkemist Napoli, kuid Gladstone ei lasknud end mõjustada sellisest põhjendist. Kiri ilmus ning varsti järgnesid sellele veel kaks teist. Põhjalikult paljastas ta neis Napoli terrorit ning protestis selle vastu kogu kultuurmaailma ees. Kirjade ilmumine tähendas sensatsiooni nii Inglismaal kui ka mujal Euroopas. Välisminister Palmerston mingisuguseid nõudmisi Napoli valitsusele ei esitanud, küll aga hoiatas teda maad mässule provotseerimast. Deklareerides Napoli saadikule, et Gladstone'i kirjad pole ilmunud valitsuse väljaandel, levitas ta neid ometi inglise saatkondade kaudu kõigile valitsustele Euroopas. Kuigi Gladstone oma kirjadega ei saavutanud Napoli vangide otsest vabastamist, ometi mõjustas ta Euroopa avalikku arvamust Itaalia revolutsionääride kasuks, julgustas viimaseid moraalselt ning aitas nii kaudselt kaasa Itaalia ühinemiseks 1860. a.¹⁾ Hiljemini ei lakanud Gladstone'i huvi revolutsionääridest vangide vastu. Tema algatusel toimetati inglise seltskonnas koguni korjandusi nende perekondade heaks.

Napolis oli Gladstone hakanud tõlkima itaalia ajaloolase Luigi Farini neljaköitelist teost *Lo Stato Romano dal 1815 al 1850* (Rooma riik aastast 1815—1850). See katoliku kirikut vaenustav ajalooline töö, mis käsitles muu seas Gladstone'ile nii lähedast teokraatia²⁾ probleemi, pooldades vaba kirikut vabas riigis, kasvatas

1) Vt. F. J. Snell: *Giuseppe Garibaldi*, Tartu, 1932.

2) Jumalavalitsus.

kindlasti Gladstone'i usulist sallivust. 1852. a. ilmus tema tõlge, Gladstone'i esimene tugevam löök ultramontanismile (paavsti piiramatule kirikuvõimule), mis oli kuulutanud „sõja inimlikule vabadusele isegi tema kõige mõõdukamal ja taandunumal eraelu ja individuaalse südame-tunnistuse kujul.“

1851. a. veebruari lõpul, kui Gladstone saabus tagasi Itaaliast, oli kogu Inglismaa suures, kuid vähepõhjendatud ärevuses ühe paavstibulla pärast, mis jagas Inglismaa katoliku piiskopkondadeks. Protestantlikud rahvahulgad nägid selles sammus katoliku kiriku pealetungi algust ning ajalooline viha paavstikiriku vastu ärkas neis. Ärevuse vaigistamiseks andis liberaalide valitsus parlamenti „kirikutiitlite billi“. Viimane keelas karistuste ähvardusel katoliku piiskoppidel kanda tiitleid, milles esineb mingi inglise kohanimi. Asi endast tundub väga kummalisena, kui mõelda, et katoliku kiriku tegevus Inglismaal oli lubatud ning pidi jääma lubatuks. Gladstone, kes oli just süvenenud ususalimatuse naeruväärsustesse paavstiriigis, ei tahtnud neid enam näha ka protestantlikul Inglismaal. Ta protestis kindlasti igasuguse katse vastu „kaitsta meie kirikut vaimliste hädaohtude eest ilmliku karistusiseloomalise seadusandluse läbi“. Ta arvas, et paavsti pahameelt-tekitanud sammu oleks valitsus pidanud varemini ära hoidma vaikesemate ja pehmemate vahenditega. Samal ajal kui „vanameelne“ Gladstone julgelt hääletas billi vastu, pooldasid teda paljud liberaalid, olgu parteidistsipliini pärast, olgu selleks, et mitte pahandada oma valijaid. Bill läks parlamendis läbi, rahva viha oli selleks juhuks rahuldatud, aga kui

katoliku piiskopid hakkasid varsti tarvitama kohanimedega seotud tiitleid, siis ei mõtelnud keegi nende karistamisele billi alusel.

7. Gladstone kukutab konservatiivse kabineti. Disraeli.

1852. a. tekkis valitsuse kriis ja kuninganna Victoria pani ette konservatiivide tegelasele lord Derby'le moodustada uus kabinet. Derby nõustus, aga ta seisukord oli raske — koos Peel'iga olid lahkunud parteist peaaegu kõik suuremate kogemustega riigitegelased. Derby kohtus Gladstone'iga, et luua pinda poliitide osavõtuks valitsusest. Ent läbirääkimine ei andnud soovitud tulemusi. Poliidid olid valmis koaleeruma ainult siis, kui konservatiivid oleksid avalikult tunnistanud oma kaitsetollide poliitika ekslikuks. Sellise tingimusega aga ei tahtnud leppida Derby ning moodustas ministeeriumi kogemusteta konservatiividest — üheksast valitsuse liikmest olid ainult kolm varemni olnud kabinetis. Kui konservatiivide endisele juhile hertsog Wellington'ile loendati ministrite nimesid, siis küsis väga halva kuulmisega rauk korduvalt: „Kes? Kes?“ Kuuldused sellest ulatusid ajalehtedesse ning ministeeriumi hakati üldiselt hüüdma „Kes, kes-ministeeriumiks“.

Uuel valitsusel ei olnud kuigi pikka iga — eelarvevaidlused muutusid talle saatuslikuks. Varakantsler Disraeli oli eelarvet koostades vähendanud mõningaid kaudseid makse, eriti selliseid, mis koormaks olid maa-rahvale. Selle eest suurendas ta aga majaanik-

kude tulumaksu üüriraha eest. Nii suurenes osa linnakodanikkude maksukoorem minister Disraeli' eelarve järgi. Loomulikult tekitas see viha alamkojas, kus tööstus-kaubanduslike kude kihtide kaitsjail liberaalidel oli enamus arvestamata piliite, kes majanduspoliitikas tundsid neile soojalt kaasa. Mitmel aastal polnud alamkojas puhkenud sellist vaidlustormi kui Disraeli eelarve ajal. Sõnavõtjad ei jäänud koguni asjalikkuse piiresse, vaid kasustasid võimalust Disraeli nokkimiseks. Eriti palju räägiti kaitsetollest, mille taastamise valitsus näis täiesti olevat unustanud. Vaidluste lõpule lähenedes vastas Disraeli oma vastastele õige läbimõeldud kõnes. Gladstone istus sel ajal otsekui piinapingil, ta omade sõnade järgi. Ta ei olnud ammu olnud nii ärritatud kui nüüd. Ainult harva sundis Disraeli hiilgav stiil unustama teda kõne erutavat sisu. On raske mõelda, et Disraeli eelarve eksisammud oleksid üksi nii väga vihastanud endist ministrit. Ei, see oli raskesõnalise ja tähtsamõttelise tegelase viha lausetega mängleva sarkastilise ja ekstsentrilise juudi vastu, kes oli tõuganud Peel'i-sarnase tõsise inglase erakonnajuhi kohalt ning teinud Gladstone'ile talumatuks konservatiivide partei. Disraeli kõneles hästi, aga oma õnnetuseks põimis ta eelarvekõnesse paar satiirilist märkust mõne vastase isiku kohta. See ärritas koda ning andis Gladstone'ile võimaluse ka minna isiklikuks ning laita ägedalt Disraeli't tema pieteedipuuduse pärast. Koja äravus tõusis haripunkti Gladstone'i kõne ajal. Väljas raksus raske äike, kuid koosoleku lõppemisel leidis palju saadikuid, kes ei olnud kuulnud seda — sel määral oli paelunud neid duell Gladstone'i ja Disraeli vahel. Alustanud võitja

hooga rünnakut Disraeli' esinemisviisile, läks Gladstone samasuguse julma kindlusega eelarve enese juurde ning „rebis selle närudeks“, nagu kirjutab temast vaimustatud biograaf G. W. E. Russell. Siin poleks olnud enam erilist alust moraalseks pahameeleks, sest Disraeli'gi sammus kaudsete maksude vähendamise ja otseste suurendamise head teed, kuid Gladstone sattus hoogu ja ei halastanud debüteerivale varakantslerile. Hääletamisel jäi valitsus üheksateistkümne häälega vähemusse (286 : 305).

Siitpeale võtab Inglise poliitiline elu tihti kahevõitluse kaju Gladstone'i ja Disraeli vahel. Gladstone'it oli saatus soodustanud — ta oli sündinud heas inglise perekonnas ja omandanud hariduse parimais Inglise kooles. Rikka kaupmehe pojana polnud tal vaja tunda majanduslikke muresid ega läbi elada seltskonnas alandusi. Disraeli kasvas vabamõtleja juudi pojana. Ta isa oli irdunud juudi seltskonnast, kuid polnud täiesti kokku kasvanud ka inglise omaga. Suurema osa elust veetis ta Briti Raamatukogus kuriooslikke lugusid otsides vanust pabereist ning neid siis trükki toimetades. Majanduslikult polnud see muidugi tulutoov, samuti kui pika õpetliku poemi luuletamine „Inimest hukutava kaubanduse vastu“. Nagu isa nii kasvas ka Benjamin Disraeli üles kesk raamatuid, kust ta hinge imbusid suured tuleviku-unistused. Kuid juudi poisil oli väga raske teha karjääri Inglismaal. Koolis kannatas äsjaristitu alandusi kaasõpilastelt, kuni ta lõpuks vihastas ja ühel neist näo veriseks poksis. Siis visati ta koolist koguni välja. Kui ta hiljemini õnne katsus romaanikirjanikuna, tekitas ta tahtmatult skandaali oma esikteosega seltskonnas, kes oletas tuntud isikuid

romaanitegelaste taga ning arvas, et teos on kirjutatud nende paljastamiseks. Alles aegamööda avanesid talle Londoni salongide ukсед ning pärast mitut nurjunud katset õnnestus tal pääseda parlamenti, kus ta „neitsikõne“ välja naerdi.

Huvitavalt on kõrvutanud Gladstone'it ja Disraeli't viimase biograaf André Maurois. Ta on tabanud mõnes suletõmbes päris hästi Gladstone'i, nagu ta oli XIX sajandi viiekümnendate aastate algul, kuigi ta hiljemini küllalt ei arvesta Gladstone'i hilist, kuid kindlat arengut. Nopime tema iseloomustusest mõned read: „Välispidi olid nad head sõbrad. Nende naised külastasid teineteist. Vahel isegi, mõne elavama istungi järel, tuli Gladstone sisse Mary Ann'ile¹⁾ tere õhtust ütleva. Teoreetiliselt olid mõlemad mehed konservatiivid. Gladstone, kel oli kirk defineerimatute varjundite järgi, seletas, et tahab meelsamini olla „konservatiivse partei liberaalsel nõlvakul kui liberaalse partei konservatiivsel“. Aga nende iseloomud pörkasid kokku ning nende karjäärid lõikusid. Disraelita oleks Gladstone olnud Peel'i loomulik järglane. Nii oli lootnud ka Peel. „Gladstone saab konservatiivseks peaministriks,“ oli tal kombeks ütelda mõnda aega enne oma surma. Ja kui küsiti: „Aga Disraeli?“ — „Sellest me teeme India kindralkubeneri.“

Kumbki neist meestest langetas teise kohta raske otsuse. Gladstone'ile oli Disraeli mees ilma religioonita, ilma poliitilise usutunnistusega. Disraeli'le oli Gladstone paistepühak, kes oma laveerimisoskust peitis teeseldud vagaduse taha. Gladstone oli kogu oma elu esinenud nagu väike poiss pühapäevakoolist. Etonis luges ta hommi-

¹⁾ Mary Ann — Disraeli' naine.

kul ja õhtul oma palve. Oxfordis jõid 1840. a. noored inimesed vähem, seepärast et 1830. a. Gladstone seal oli olnud. Parlamendis oli ta kohe virk õpilane, Peel'i lemmikõpilane. Disraeli oli nii õpilasena kui ka poliitikuna harrastanud hulkurielu. Spekulantide maju tundis ta varemini kui ministrite ja piiskoppide omi. Disraeli' vaenlased ütlesid temast, ta polevat aumees. Gladstone'i vaenlased ütlesid temast, ta olevat aumees selle sõna kõige halvemas tähenduses... Disraeli oli Molière'i ja Voltaire'i juures lugema õppinud. Gladstone pidas „Tartuffe'i“ kolmanda järgu komöödiaks. Disraeli sosistas küünikuna vanale rangele John Bright'ile¹⁾ palitut selga aidates: „Lõpuks, mr. Bright, teame me mõlemad väga hästi, mis meid siia toob: auahnus.“ Gladstone väitis puhtast südamest: „Hüva. Ma usun, et ei või endale ette heita, et oleksin kunagi toiminud auahnuse pärast.“ Gladstone'ist kõneldi, ta oskavat teisi veenda paljudes asjades, ennast aga kõigis. Disraeli oskas teisi veenda mõneski asjas, aga enda juures jäi ta hätta. Gladstone otsis endale meelsasti mingi abstraktse printsiibi, et sealt tuletada seda, mis talle mugav. Ta kaldus arvama, et tema soovid on Jumala omad. Talle ei heidetud ette tõika, et tal oli ikka trumpäss käises, vaid väidet, et Jumal olevat selle sinna pistnud. Disraeli'le olid abstraktsed printsiibid jõleduseks. Ta armastas mõningaid ideid, sest nad erutasid ta fantaasiat. Nende proovimise jättis ta teo hooleks. Kui Disraeli näit. kaitsetollide küsimuses oma vaate muutis, siis tunnistas ta seda ning teda loeti kõikuvaks. Glad-

1) Liberaal, õige vankumata vaadetega.

stone'i kõikumatus klammerdus õlekõrte külge usus, et need on palgid. Disraeli oli kindel, et Gladstone pole pühak, aga Gladstone polnud kindel, et Disraeli pole kurat.

Ja mõlemad eksisid teineteises. Gladstone võttis puhta rahana neid küünilisi pihtimusi, mida Disraeli tegi maailma trotsiks. Disraeli pidas kõnekäände, millega Gladstone end heas usus pettis, teeskluseks.... Disraeli, kes öeldi olevat kergemeelne, oli vaikne seltskonnas; Gladstone, kel oli tõsise mehe kuulsus, mõjus oma lobisemisega nii võluvalt, et pidi hoiduma kohtumisest temaga, kui taheti suuta teda edasi vihata. Kumbki ei uskunud teise usklikkust ja mõlemad petsid end selles punktis. Ja lõpuks oleks Disraeli olnud väga üllatatud, oleks ta teadnud, et mr. Gladstone ja ta naine, ikka kui neil oli põhjust olla eriti rõõmus, kamina ees seisid, teineteist kaelustasid, siia-sinna kiikusid ning sealjuures laulsid:

*A ragamuffian husband and a rantipoling wife,
We'll fiddle it and scrape it through the ups and
downs of life,*

mida eestikeelseis värssides võiks edasi anda ehk järgmiselt:

Müttav mees ja mürav naine, hullustustes nobe,
tuju häil ja halvul päevil kopsakas ja kobe.

Kui ühel hämaral detsembripäeval 1852. a. mõlemad rivaalid teineteise järel eelarvevaidlustel tõusid, siis näis, nagu tahaksid kaks üleloomulikku jõudu teineteisele vastu astuda. Gladstone oma suurelõikelise profiiliga, oma oonüksilmadega, oma musta, võimsa liigutusega tagasivisatud juukselakaga näis olevat ookeanivaim. Disraeli oma läikivate lokkidega, oma pisut küürus siluetiga, oma pikkade painduvate kätega näis rohkem tulevaimuna.“

Disraeli't läbi kukutades tundis Gladstone end jälle Jumala tööriistana. Ja ometi ei olnud ta rõõmus tehes seda. Ta teadis, et Disraeli omab suuri andeid, ning sama lahingupäeva õhtul kirjutas ta oma päevikusse: „Ma tahan paluda taevast, et ta neid õieti kasustaks“.

Pahameel ja piinlikkus endise kaasvõitleja Gladstone'i pärast oli konservatiivide seas suur. Vanameelses Carlton-klubis, kus Gladstone ikka veel liikus, kavatsesid parkümmend nokastanud džentlmeni teda aknast välja visata. Ometi olid nad küllalt hästi kasvatatud, et seda plaani mitte teostada.

Nüüd moodustasid piliidid ja liberaalid koos uue ministeeriumi lord Aberdeen'iga eesotsas. Uus kabinet sisaldas nii tuntud ja paljutöotavaid nimesid, et Londonis temast öeldi: „puha talendid“.

8. Koalitsioonivalitsuses.

Uues mõõdukalt-liberaalses koalitsioonivalitsuses võttis Gladstone vastu varakantsleri koha. Tema esimest eelarvet oodati suure põnevusega. Selle valmistamine nõudis Gladstone'ilt hiiglatööd. Kolmteist kuni viisteist tundi päevas töötas ta eelarve kallal. Vahel, kui ta sattus city'sse õhtust sööma Londoni linnapeaga, oli ta kaotatud aja tagasivõitmiseks kella neljani hommikul üleval. Kogu 1852. a. märtsikuu tuli vastu võtta väga mitmesuguseid inimesi: küll varaameti ametnikke, küll kaubanduseksperthe, seebi- ja tubakatöösturite ja muude huvialade esindajaid. Sealjuures ei katkestanud Gladstone isegi ladina keele tundide

andmist oma teisele pojale, vaid jätkas seda eht gladstone'liku järjekindluspüüuga.

Hoolsas töös valminud eelarve leidis alamkotta saabudes üllatavalt hea vastuvõtu. Nagu Disraeli eelarve nii vähendas ka Gladstone'i oma kaudseid makse, kuid palju suuremal määral. Sealjuures ei suurendatud tulumaksu, vaid viimast lubati aasta-aastalt koguni vähendada, kuni ta viimaks hoopis kaob kui erakorraline ja mittesoovitav nähtus. Oli ju tema jagamisel raske vältida vigu, käisid ju temaga kaasas suuremad petmised, tähendas ta ju segavat tungimist eramajanduse saladustesse. Riigi tulude vähenemist taheti katta pärandusmaksu laiendamisega igasugusele pärandile ning alkoholsete jookide senisest suurema maksumisega. Alamkojas imetleti Gladstone'i leidlikku lahendust. Pärandusmaks tundus üldsele palju vastuvõetavam tulumaksust, tabas ta ju võõra korjatud kapitali, mitte maksumaksja enda jooksvat töövilja. Inimesed armastavad ju nii väga enda oma puutumatus! Alles hiljemini selgus, et sissetulekud pärandusmaksust on palju väiksemad, kui oli lootnud Gladstone, ning ei täida tekkivat tühikut.

Ka muudes punktides jäi Gladstone'i eelarve teostamata erakordsete sündmuste tõttu. Nimelt tõmmati Inglismaa Krimmi sõtta (1854.—55. a.). Sõda tekkis Vene keisri Nikolai I väga kaugeleminevast nõudest anda Venemaale kaitseõigused kõigi Türgi riigis elavate kreeka-katoliiklaste üle. Selle soovi täitmisel oleks Venemaa saavutanud suure kontrollõiguse kogu Euroopa-Türgimaa kohta. Oma soovidele kaalu andmiseks okupeeris Nikolai Moldaavia ja Valahhia vürstiriigi, mida Venemaa oleks tohti-

nud teha ainult sisetülide puhul seal. Loomulikult ei võinud Türgimaa sallida Venemaa omavolilist sammu ning 4. oktoobril 1853 kuulutas ta Venemaale sõja, lootes Inglismaa abile. Juba enne sõja kuulutamist oli Inglise valitsus asetatud valiku ette: kas teatada Türgimaale, et tal sõja korral pole Inglismaa toetust loota, või hoiatada Venemaad, deklareerides, et sõda Türgimaaga tähendaks ka sõda Inglise riigiga. On tõenäone, et kui Inglismaa oleks varakult väljendanud üht või teist seisukohta, sõda oleks jäänud tulemata. Kuid Aberdeen'i koalitsiooni-valitsus kõhkles. Peaminister ise soovis Inglismaa eemalejäämist kogu tülist, ministrid Palmerston ja Russell aga tahtsid toetada Türgimaad; teiste ministrite seisukohad kaldusid nõrgalt ühele või teisele poole.

Esiailgu oli Vene vägedel edu sõjas Türgiga, kuni 1854. a. märtsis Prantsus- ja Inglismaa kuulutasid sõja Venemaale. Valitsuses oli võitnud siiski sõjakas vool. Ka Gladstone oli kabineti liikmena sõja eest kaasvastutav. Nagu mäletame, armastas Gladstone kõnelda rahvaste puhast rippumatuses; nagu teame, oli talle ristiusu edu tõsiselt kallis. Nüüd toetas ju Venemaa Balkani ristiusurahvaste iseseisvusepüüdeid türklaste julma ja korratu valitsuse vastu. Oleks võinud loota, et Gladstone oma maailmavaate nimel mõistab hukka Türgimaa kaitsmise, kuigi seda teha oli tähtis Inglismaale, et Venemaa ei muutuks liiga võimsaks ning hädaohtlikuks Inglise mõjupiirkonnale Aasias. Kuid Gladstone leidis küllalt põhimõtteid, mille abil võis moraalselt õigustada Krimmi sõda. Ta kujutas Venemaad rahurikkujana, kes juba sellisena pälvib karistust. Kuid samal ajal ei soovinud ta kaugeltki teha

Türgimaa puutumatus üheks Inglise poliitika dogmaks. Nagu näeme, oskas Gladstone poliitilise moraali raskuspunkti asetada kord siia, kord sinna...

Mõned päevad enne Inglismaa sõtta astumist esitas Gladstone alamkojale oma teise eelarve. Tulumaksu kaotamisest polnud siin enam jutugi, selle asemel tõsteti see ajutiselt kahekordseks. Ka mõned kaudsed maksud tõusid.

Krimmi sõda nõudis Inglismaalt ettenägematult suuri ohvreid raha, eriti aga inimeste näol. Inglise väed olid varustatud ainult lühikese sõjakäigu jaoks ning sealjuures polnud keegi arvestanud karmi talve, mis 1855. a. oli eriti vali. Sõdurid vaevlesid külmas ja näljas ning viimastega kaasuvate haiguste käes. Kogu Krimmi sõja ohvreist, 24 000 mehest, kaotas Inglismaa ainult $\frac{1}{6}$ otseste võitluste tagajärjel venelastega. Enamus aga haigestus korraliku toidu, riietuse ja ulualuse puudusel ning suri. Kui ajakirjanduse kaudu sai teatavaks vägede hirmus olukord Krimmis ning valitsuse mõttetu kokkuvõtteid väe varustamisel, levis kogu maal suur meelepaha. Gladstone deklareeris, et väe seisukord Krimmis on tõesti „asi, mis annab põhjust nutta iga päev ning palvetada iga öö“. Kuid valitsuse vastased ei rahuldunud pisarate ega palvetega. 1855. a. jaanuaris pani alamkojas radikaal J. A. Roebuck ette valida komisjoni, kes uuriks sõjaväe olukorda. Gladstone vaidles ägedasti ettepanekule vastu. Ta arvas, et selline uurimine ainult häiriks vägede teotsemist ja tekitaks korratusi; tulemuseks oleks häbi Inglismaale omal maal, väljaspool aga Inglise poliitilise kaalu nõrgenemine ning vastaste kahjurõõm. Alamkoda otsustas siiski valida vastava komis-

joni. Valitsus, kes sel puhul ootamata suure häälteenamusega sai lüüa, lahkus ametist.

Jälle pöördus kuninganna lord Derby poole uue valitsuse moodustamise ettepanekuga. Jälle püüdis Derby kaasa tõmmata piliit Gladstone'it uude valitsusse, aga kui see ei õnnestunud, loobus üldse valitsuse moodustamisest. Konservatiivide ministeeriumil oleks ilma piliitideta olnud väga nõrk seljatagune alamkojas. Vana koalitsioon pääses uuesti võimule, kuid Aberdeen'i asemele sai valitsuse juhiks kindel sõjapooldaja Palmerston. Valitsus moodustati tingimusel, et mr. Roebucki ettepanekul moodustatud komisjonile ei anta teotsemisvõimalusi. Kui Palmerston selles küsimuses varsti oma seisukoha muutis ning oli valmis vastu tulema komisjonile, siis pani Gladstone juba 1855. a. veebruaris ühes kahe teise piliidist valitsusliikmega ameti uuesti maha.

9. Parlamendi beduiin.

Piliitide lahkumisel valitsusest avaldati mitmesuguseid oletusi Gladstone'i uue poliitilise suuna kohta. Paljud arvasid teda nüüd liituvat konservatiividega. Kuid Gladstone jäi iseseisvana parlamenti, teotsedes koos kord ühe, kord teise parteiga. „Minu sümpaatiad kuuluvad konservatiividele, minu arvamised ühtuvad liberaalidega,“ ütles ta ise. Gladstone näib ikka veel armastavat teatud auväärset salapärasust ja romantilisust, mis vahel oli omane konservatiivide põhjendeile. Liberaalid põhjendasid oma vaateid tema arvates liiga kuivalt ja materialistlikult, ainult majanduslikust tulust lähtudes. Kuid

neile puhtmajanduslikele aluseile rajatud püüded näisid Gladstone'ile tihti siiski eetilisel õiged. Nii olid tema „arvamused“ enamasti liberaalidega, kuigi kaugeltki mitte kõigis asjus.

Gladstone'i iseseisvus oli esialgu hädasohtlik mõlemale parteile. Ta oli kriitilisem ja agressiivsem kui iial varemini. Lord Aberdeen iseloomustas teda noil aastail ms. järgmiselt: „Tal on suuri voorusi, kuid ka mõned tõsised defektid: peamiseks on, et kui ta on veennud end mingis arvamuses, võib-olla abstraktse mõtisklemise teel, siis ta arvab, et iga teine peab asja nägema just samuti, kui tema näeb, ning ta ei tee iial mööndusi arvamuste erinevusele.“ Gladstone'i väärikus koos tema nõudlikkusega tegid tast kardetava vastase.

Gladstone tervitas Krimmi sõja lõppu Pariisi rahu näol, kuid leidis rahutingimused olevat Venemaale liiga rasked.

Russell'i poolt esitatud rahvusliku kasvatuse billile, mis püüdis koole senisest enam teha olenevaks riigist, vaidles ta vastu, kartes sellest koolide ilmlikustumist.

1857. a. veebruaris vaidles ta alamkojas Palmerston'i välispoliitika vastu Hiinamaal. Hiina võimud olid vangistanud ühelt väikeselt Inglise lipu all sõitvalt laevalt kümme meest, keda süüdistati meriröövis. Kuigi mehed polnud inglased ning laev ei kuulunud inglastele, väitis Briti konsul Kantonis, et lipp kaitseb ka meeskonda, nõudis viimase vabastamist ning vahejuhtumi pärast vabandamist. Hiina võimud andsid meeskonna küll välja, kuid ei vabandanud end. Inglismaa alustas Hiinaga sõja. Polnud mingit kahtlust, et sõda tehniliselt mahajäänud Hiinaga lõpeb Inglismaale kasulikult, kuid sõja

alustamise ajend osutas ütlemata madalat rahvusvahelist moraali. Lord Derby võttis sõja õigus-tatavuse küsimuse ülemkojas üles, pannes ette valitsusele laitust avaldada ta talitusviisi puhul Hiinas. Varsti tuli küsimus arutusele ka alamkojas. Siin kõneles m. s. ka Gladstone Palmerston'i vägivalla vastu nõrga Hiinamaa suhtes. Valitsuse välispoliitika tundus isegi paljudele liberaalidele liiga julm ning hääletusel jäi liberaalide valitsus 60 häälega vähemusse. Kuid Palmerston, kes tundis hästi Inglise keskkhiitide meeoleolu, saatis alamkoja laiali ning korraldas uued valimised. Gladstone'il õnnestus küll tagasi pääseda alamkotta, kuid paljud Palmerstoni vastased kaotasid oma kohad. Rahvas valis saadikuid, kes kiitsid täiesti heaks Palmerstoni välispoliitika. Ja selle truuduse eest ootas kaubandus-tööstuslikke kihte rikas tasu. Sõda Hiinamaaga viidi võidurikkale lõpule. Hiina valitsus ei maksnud ainult hiiglasuure hüvitusmaksu Inglismaale, vaid avas ka rea sadamaid Inglise ekspordile. Muidugi ei jätnud see soodsalt mõjustamata Inglise majanduslikku elu.

Gladstone'it riivas piinlikult valimistel avaldunud keskkhiitide alasti egoism. Algaval istungjärgul kaldus ta ikka enam ja enam konservatiivide poole, võõristades Palmerston'i välispoliitikat. Üldse oli ta seekord võrdlemisi vaikiv ja tagasi tõmbunud alamkojas. Alles istungjärgu lõpul äratas ta otsekui unest arutusele tulev abiellulahutuse bill. Viimane tunnistas lahutuse teatud tingimustes lubatuks ning lõi erilise lahutuskohtu. Selle seaduseelnõu vastu võitles Gladstone otse katoliiklike argumendidega. Tema arvates polnud abiellu mingi tsiviilpeping, vaid ristiusu „müsteerium“. Oma juma-

likkude aluste tõttu oli abielu absoluutselt lahutamatu. Ajalooliselt küsimusele lähenedes arvas Gladstone väita võivat, et kolmel esimesel kristlikul sajandil pole iial lubatud abielupoolte uuesti abiellumist mõlema poole eluajal. Ka leidis ta abielulahutuse olevat vastuolus Inglismaa kristliku iseloomuga. Tegelikult polnud Inglismaal ka enne 1857. a. seadust lahutus täiesti võimalu, kuid selleks oli vaja igakord parlamendi luba. See tegi lahutuse rikaste eesõiguseks, mida viimased päris sageli kasustasid. Abielulahutuse billi pooldajad jutustasid seepärast heameelega anekdooti ühest uusmeremaalasest, kes viidud ülemkoja istungit kuulama. Ülemkoda otsustab, et riigi kui ka kiriku seaduste järgi on abielu lahutamatu. „Kes“, küsib võõras, „on need kaks nii hoolikalt kuulavat džentlmeni?“ — „Ah, need on kaks härrat, kelle abielud lahutati möödunud aastal.“ — „Ja see mees seal?“ — „Keegi, kelle abielu lahutati läinud nädalal.“ — „Ning need kolm leedit?“ — „Arvatavasti lahutatakse nende abielud eeloleval aastal.“ — Selline seaduste ja tegelikkuse anekdoodiline vastuolu oligi suureks trumbiks lahutusseaduse pooldajaile.

Seaduseelnõu oli väga populaarne parlamendis ja isegi rahva keskel, kuid nagu kirikutiitlite billi puhul nii ei kahelnud Gladstone nüüdki vastu astudes enamuse veendeile.

Gladstone taipas, et abielulahutuse seadus on samm edasi riigi eemaldumises kirikust. Murelikult kirjutas ta oma naisele: „Parlamendis on lood väga mustad; vaene kirik vajub sügavamini ja sügavamini porisse. Ma kõnelen täna õhtul; kuid sellest ei ole kasu; ning aasta-aastalt kasvab minus hirm, et ma viimaks lõplikult parlamendist lahkudes ei jäta riigi ja kiriku suure küsimuse

paremasse, vaid vast isegi halvemasse seisundisse, kui ma ta eest leidsin.“ Enam kui 70 korda võttis Gladstone sõna neil 19 koosolekul, mil arutati abielulahutuse billi. Ühelainsal kümme tundi kestval koosolekul võttis ta sõna 29 korda, minnes tihti koguni isiklikuks vastaste suhtes. Esmalt püüdis ta väärata seaduseelnõu põhimõttelisest küljest, siis lükata edasi ta kehtimatahakkamist põhjalikuma järelekaalumise nimel, ning kui need püüded äpardusid, püüdis ta vähemalt muuta mõnd üksikasja billis. Eriti peatus ta pateetiliselt seaduseelnõu erapoolikusel meeste kasuks, sest seaduseelnõu andis küll mehele lahutuse oma truudusetust naisest, kuid ei lubanud sama kaitset naisele. See näis seda ülekohutusem, et Gladstone uskus, et „enamail juhtudel, kui naine langeb pattu, ta teeb seda vähem mustadel ja õilsuseta motiividel kui mees“. Kuid Gladstone'i ettepanek selles küsimuses seaduseelnõu muuta sai meesparlamendis poolt ainult kolmandiku antud häältest. Ainus täiend, mille Gladstone suutis läbi viia, oli paragrahv, mille järgi vaimulikke ei saanud sundida lahutatud isikuid laulatama. Ning siis läks peagi parlamendis läbi seadus, millega Gladstone oma südames kunagi ei leppinud, kuigi ta ei teinud katset ta tühistamiseks, teades selle lootusetust.

1858. a. veebruaris hääletas Gladstone jälle koos konservatiividega, kukutades Palmerstoni kabineti. Arutusel oli seaduseelnõu, mille põhjal oleks suurendatud karistust mõrva-kavatsevaise salaseltsidesse kuulumise eest. Sama aasta jaanuaris oli itaallane Felice Orsini püüdnud surmata Prantsuse keisrit Napoleon III. Vangistatuna tunnistas ta enne hukkamist, et vandenõu

oli osalt sepitsetud Londonis ning pommid valmistatud Birminghamis. Prantsuse välisminister saatis Inglise valitsusele noodi, milles nõuti, et Inglismaa loobuks eluaset andmast kriminaalse minevikuga põgenikele. Selle manitsuse mõjul andiski valitsus parlamenti ülalmainitud billi. Jälle kord osutusid konservatiivid vabadust armastavamaiks kui liberaalne valitsus, olles kindlasti billi vastu. Ka Gladstone oponeeris, tähendades, et billi vastuvõtmine tähendaks solidaarsust mandri despootlike kude valitsustega. Et osa liberaalegi hääletas seekord valitsuse vastu, jäi ettepanek 19 häälega vähemusse. Valitsus tegi billist usaldusküsimuse ning lahkus ametist.

Jälle tehti lord Derby'le ülesandeks valitsuse moodustamine, jälle kutsus ta ka Gladstone'i kabinetti. Disraeli isegi saatis oma vastasele väga paluva ja komplimentiderikka kirja. Kuid Gladstone ei läinud siiski konservatiivsesse valitsusse. Ta vastas Derby'le, et konservatiivide ridades on inimesi, kellele ta oma „hädaohtlike kude“ ideedega oleks ainult pinnaks silmas; seega ainult nõrgestaks ta konservatiivset erakonda. Ta tuletas meelde konflikti Peel'iga ning arvas, et alalhoidliku partei ülesehitamine ei või toimuda ainult ühe isiku tagasikutsumise teel, vaid endistele vaadetele ja mõjudele ruumi andmise läbi. Seda abstraktseks jäävat vastust on raske mõista. Kõige tähtsam punktis — kaitsetollide küsimuses — olid konservatiivid vahepeal omaks võtnud Peel'i vaated, sest vabakaubanduse tulusus kogu maale oli liiga selge. Vast on siin mõjudest kõneldes vihjatud siiski juhtivate isikute küsimusele?!

Enam ja enam lagunes alamkojas pi-

liitide rühm. Mõni saadik liitus tugevamalt mingi erakonnaga, mõni teine lahkus parlamendist. Gladstone jäi alamkojas enam üksi kui kunagi varemini. Ajakirjandus kõneles temast kui parlamendi beduiinist, kes ei suuda end lülitada tavalisse kodanlisse ellu, ning võrdles tema paindumatut individualismi jesuiitide truudusega oma ordule.

Valitsusse mitte kuuludes omas Gladstone palju vaba aega, mida ta kasustas suurelt osalt klassiliste kirjanikkude uurimiseks. 1858. a. ilmus talt Oxfordi ülikooli toimetustes *Studies on Homer and the Homeric Age* (Uurimused Homeroosest ja Homeroose ajastust). See mittepopulaarne raamat mõjub asjatundjaisse oma avara eruditsiooniga ning väga omapäraste teooriatega. Autor tunneb hästi Homeroose eeposeid, kuid järeldused, mis ta teeb oma materjalist, on leidnud eriteadlaste poolt teravat kriitikat. On öeldud, et Gladstone omistab kreeklastele mõtteid, mis pidid olema nende hingele täiesti võõrad. Nii näit. näeb autor Zeusis, Poseidonis ja Plutonis mingit analoogiat kolmainsusele ning teisalt on Apollon talle „messialise traditsiooni esindaja“. Üks Gladstone'ile sõbralikest biograafidest lausub sel puhul: „Võrdlevale keeleteadusele, teaduslikule mütoloogiale ning üldse ilmlikule õpetlasele need ideed ei oma mingit reaalsust tähendust.“ Võib arvata siiski, et moodsate sügavpsühholoogiliste teooriatega küsimusele lähenedes Gladstone'i hüpoteesid asetuvad pisut paremasse valgusse. Kui inimhinge saatuses on kõikjal väga palju sarnast, miks ei peaks leiduma analoogiaid ka religioosesis sümbolais?

Osalt selles raamatus avaldunud entusiasmi pärast moodsa Kreekamaa vastu saatis konserva-

tiivne asumaade riigisekretär Gladstone'i 1858. a. novembris eri ülesandega Joonia saartele. Seitse Joonia saart (neist suurim Korfu) olid 1815. a. rahust saadik Briti protektoraadi all. Kuigi neid valitseti hästi, ometi ihkasid elanikud olla Kreekamaa alamad. Rahulolematus Inglise ülemvõimuga muutus lõpuks nii elavaks, et Gladstone saadeti selle põhjusi uurima. Gladstone veetis mõne nädala Korfus, tutvudes seal elanike meeleoluga. Klassilises kreeka keeles rahva poole pöördudes seletas ta sellele Inglise kaitse häid külgi ning töötas saartele senisest suuremat omavalitsust. Siiski deklareeris saarte seadusandlik kogu üksmeelselt oma soovi liituda Kreekamaaga. Gladstone töötas, et seda arvestatakse Londonis, ning tegelikult antigi mõned aastad hiljemini (a. 1864) Joonia saared üle Kreeka riigile.

Peagi ruttas Gladstone tagasi kodumaale, et olla oma kohal 1859. a. istungite algamisel alamkojas. Poliitiline hooaeg algas vaikselt, kuid see oli vaikus enne tormi. Umbes kolm nädalat pärast alamkoja istungite algust andis konservatiivne varakantsler Disraeli parlamenti valimisreformi billi. Ta tahtis seega näidata, et ka konservatiivid on mõistlikkude uuenduste sõbrad. 1832. a. valimisreform polnud koguni rahuldanud Inglise rahvast. Varsti oli alanud uus liikumine suurema valimisõiguse kasuks, liikumine, mis kord paisus, kord näis vaibuvat, kuid ialgi täiesti ei kadunud. Eriti terav oli parlamendireformi nõudmine rahva keskel 1840-ndail aastail, mil tšartistlik kihutustöö tõusis haripunkti. Tšartistid tahtsid radikaalselt reformida Inglise parlamenti, nõudes näit. üldist hääleõigust meeskodanikele, ühesuurusi valimisringkondi ja salajast

hääletamist. Oma nõudeid propageerisid nad massimiitinguil ning alamkojale hiiglapalvekirju esitades, mis omasid miljoneid allkirju. XIX saj. teisel poolel kaotas parlamendireformi nõue senise teravuse koos majandusliku tõusuga Inglismaal, kuid püsima jäi ta siiski. Uue valimisreeduse järgi oleksid rentnikud maal saanud valimisõiguse kergemal tingimustel kui seni ning samuti pidi antama valimisõigus mitmesugustele kõrgema hariduse omanikele ning suuremaid teadmisi nõudvatele kutsealadele (näit. õpetajaile). Need päris hästi põhjendatud ettepanekud leidsid liberaalide poolt alamkojas aina naeruvääristamist. Haridusel ja ametil põhjendavat valimistsensust hüüti ironiseerides „fantastiliseks valimistsensuseks“. Tõeliselt ei seisnud küsimus valimisreformi sisus, vaid selles, milline partei tema teostab, võites seega uued valijad oma tänulikeks pooldajaks. Piliit Gladstone kõneles ja hääletas küll konservatiivide valimisreformi poolt, kuid liberaalid kukutasid selle alamkojas läbi. Valitsus apelleeris nüüd rahva poole, kuulutades välja uued alamkojavalimised. Uues parlamendis oli konservatiividel küll rohkem kohti kui seni, kuid siiski jäi püsima väike liberaalide enamus, mille abil nad varsti kukutasid valitsuse.

Uue valitsuse koostas viimast korda liberaal lord Palmerston. Gladstone'ile pakkus ta v a r a k a n t s l e r i k o h t a ning viimane nõustus seekord ettepanekuga. Ta astus ministeeriumi, mis koosnes ainult liberaalidest, ning sulas nüüd ka ise täiesti ühte liberaalse erakonnaga. Et Gladstone oli olnud Palmerston'i välispoliitika äge vastane ning kaitsnud viimast konservatiivide kabinetti, siis nägid mõned tema teguviisis järje-

kindlusetust. Gladstone õigustas oma valitsusse minekut riigi rahanduse halva olukorraga, mida parandama ta end tundis olevat kutsutud, ning vihjas ka sellele, et teda arvatavasti enam üldse valitsusse ei kutsutaks, kui ta ka nüüd jälle oleks keeldunud.

10. Edu finantsides ja parlamendireformi äpardumine. Usaldusest ja vabadusearmastusest.

1860. a. eelarve näitas jälle korraks Gladstone'i suurt talenti ja julgust riigi rahanduse korraldamises. Eelarve avaldamisele eelnes kaubalepingu sõlmimine Prantsusmaaga, mida Gladstone'i ülesandel toimetatas vabakaubanduse teoreetik Richard Cobden. Prantsusmaa vähendas tolle tervelt realt inglise väljaveokaubult, m. s. ka rauasaadusilt, Inglismaa töötas kaotada sisseveotollid riidekaubult ning vähendada veini- ja viinatolle. Inglise vabakaubanduslik liikumine tõusis seniiti. Gladstone'i aruannet kaubalepingust ja eelarvet oodati Londonis suure põnevusega. Liberaalide enamus alamkojas oli väike ning nad ei olnud täiesti üksmeelsed. Mitmesuguste tööstusalade tegelased, kes üldiselt pooldasid vabakaubandust, oleksid tahtnud oma ala jaoks siiski säilitada kaitsetolle. Kõigi pettumuseks haigestus varakantsler just eelarve esitamise eel ning arst soovitas talle paariks kuuks puhkust. Kuid Gladstone võttis endale ainult kaks päeva aega põdemiseks, siis tuli ta ja pidas alamkojas oma oodatud eelarvekõne. Viimane kestis neli tundi ja leidis alamkojas

üsna hea vastuvõtu kui kõnekunsti suursaavutus. Eelarves oli ette nähtud järjekordne tollide kaotamine. Tollile jäi alluma nüüd ainult veel 48 artiklit, 1853. a. oli neid olnud 466, 1842. a. aga ligemale 1200. Riigi tulud tollidest vähenesid Prantsusmaaga sõlmitud lepingu ja muude tollialandamiste tõttu miljoneid naelsterlingeid, kuid Gladstone tõi julgesti selle ohvri, lootes tast suurt loovate jõudude tõusu riigis. Ja ta ei eksinud. Kuid 1860. a. pidasid paljud liberaalidki tema sammu liiga julgeks ning vastuvaidlejaist polnud puudust alamkojas. Etteheitele, nagu oleks kaubalepingus Prantsusmaaga kaotatud tollid ainult selliseilt artikleilt, mida tarvitavad rikkad, mitte vaesed, vastas Gladstone, et vaesed neid ainult kõrgete kaitsetollide pärast seni ei kasustanud. Eelarve ümber tekkinud vaidlustes lõi Gladstone üksteise järele oma vastaseid. Kõige rohkem tüli üksikasjadest sünnitas paberitollide kaotamine. Sellele organiseerisid vastupanu paberivabrikandid ning suurte ajalehtede ja ajakirjade omanikud, kes kartsid paberihindade alanemisel tekkivat palju uusi võistlevaid väljaandeid. Alamkojas läks paberitollide kaotamine siiski üheksahäälise enamusega läbi, kuid ülemkojas, kus lord Derby teravas kõnes tungis kallale Gladstone'ile, lükati eelnõu tagasi. Isegi kabinet ei olnud üksmeelne paberitollide küsimuses. Ka valitsuse juht Palmerston soovitas nende püsijätmist. Spordimehelikult ironiseerides lohutas ta nüüd oma varakantslerit: „Muidugi olete te rõhutud ja pettunud, kuid teie pettumus pole midagi minu oma kõrval. Mul oli hobune, kellest lootsin, et ta võidab derby¹⁾;

¹⁾ Sõnamäng — derby'ks nimetatakse teatud hobuste võiduajamist, mille XVIII saj. põhjendas krahv Edward Derby.

kuid ta läks viimasel hetkel peruks.“ Ent Gladstone ei mõtelnudki veel taganeda või lohutuda naljatustega. Tema mõjustusel esildati alamkojas küsimus, kas ülemkoda üldse omab keeluõigust rahandusliku iseloomuga seaduste suhtes, ning kui siin selgeile resolutsioonidele ei jõutud, viis ta järgmisel aastal paberitollide kaotamise ülemkojas läbi väga kavala võttega. Siiamaani oli eelarve jagunud üksikuteks seaduseelnõudeks, mis tulid hääletamisele üksikhaaval; nüüd aga esitas varakantsler kogu eelarve ühe tervikliku seadusena. Tervet Gladstone'i eelarvet ühe punkti pärast tagasi lükata aga ülemkoda ei julgenud, sest alamkoda oli oma jaatava otsuse eelarvele andnud.

Ei saa eitada, et Gladstone'i uus eelarve vastuvõtmise viis polnud nii demokraatlik kui vana. Teiselt poolt aga ei või unustada, et sellist vähedemokraatlikku võtet tarvitati rahvale võõra ülemkoja löömiseks ning üldkasuliku seaduse läbiviimiseks. Alanesid ju koos paberitollide kaotamisega tunduvalt raamatute ja ajakirjanduse hinnad.

Vahepeal oli (1860. a.) jälle olnud parlamendis arutusel valimisõiguse laiendamine. Reformi-ettepaneku tegi seekord välisasjade riigisekretär John Russell, kuid kohtas alamkoja enamusest opositsiooni.

Nagu Gladstone'i esimene eelarve nii said ka ta järgnevad hea vastuvõtu osaliseks parlamendis. Teatud raskusi tekitas Inglise majanduselule 1860-ndail aastail P.-A. Ühendriikide kodusõda¹⁾, pidurdades väljavedu sinna ning toorainete sissevedu sealt. Kuid neist pahedest sai Inglise ma-

¹⁾ Vt. A. Montgelas: *Abraham Lincoln*. Tartu 1933.

jandus Gladstone'i juhtimisel kaunis kergesti üle. Ameerikaga soikus küll kauplemine, kuid Prantsusmaaga hakkas ta üha elavnema. Cobden'i sõlmitud kaubalepingu tulusus ilmnes ikka selgemini. Riigi rahanduslik seisukord muutus isegi nii heaks, et 1864. ja 1865. a. eelarves võidi tunduvalt vähendada tulumaksu.

Maksukoormat oleks Gladstone rohkemgi kergendanud, poleks Palmerston kulutanud palju raha randade ja sadamate kindlustamiseks. Selle vastu protestis Gladstone enam kui üks kord, kuid tulemusteta. Muiski küsimusis oli Gladstone'il suuri arvamiste lahkuminekuid peaministriga, kelle arg ja kompromisse otsiv sisepoliitika ei tundunud Gladstone'ile küllalt selgejooneline. Palmerston sallis Gladstone'it valitsuses ainult seepärast, et ta muutus iga päevaga ikka populaarsemaks tõsiste liberaalide juures parlamendis, nii et tema vallandamine oleks nõrgestanud tugevasti valitsuse seljatagust.

Vahelduvam kui finantsküsimusis oli Gladstone'i õnn muudes poliitilisis taotlusis. Positiivsete tulemusteta toetas ta näiteks kalmistute seaduseelnõu, mis lubas lahusulisi matta anglikaani kiriku kalmistuile nende omade kommete järgi. Seadus kukkus parlamendis läbi — küllalt palju tagurlasi leidis selleks liberaalide ridades!

Gladstone'i silmapaistvaim kõne Palmerstoni viimseil ministeeriumi-aastail on eelarvekõnede kõrval parlamendi valimisreformi kaitsemine a. 1864. Pärast Russell'i väga mõõduka reformikava läbikukkumist 1860. a. ei mõtelnudki sisepoliitikas rahu armastav Palmerston korrata valimisreformi katset. Asjata ootas edumeelse n osa liberaaldest oma valitsuselt suuremaid uuen-

duši. Elatanud Palmerston hoidus kartlikult puutumast selliseid küsimusi nagu valimisreform või Iiri-Inglismaa vahekord. Nähes valitsuse loidust, esitas 1864. a. üks väljaspool kabinetti seisv liberaalne alamkojaliige Edward Baines parlamendile seaduseelnõu, mille järgi valimisõigus oleks alanud kinnisvara rentnikel juba 6-naelase aastase rendimaksu juures 10 naela asemel. Selle, tõsi küll, läbikukkumisele määratud billi toetamiseks pidas Gladstone kõne, mis oli demokraatsem kõigist tema seniseist. Ta leidis, et töölised on küllalt küpsed valimisõiguse omandamiseks. Nad olevat osutanud vajalikku enesevalitsust, korraarmastust, kannatlikkust, seaduse ja ülemuste austust 1862. a. raskel talvel, mil Inglise tööstuses tekkisid kriisid Ühendriikide kodusõja tagajärjel. Ta väitis, et edenev ühistegelise liikumine tööliskonnaski näitab nende küllaldast intelligentsi ja koostööoskust. Gladstone'i kõne võeti vastu suure pahameelega nii konservatiivide kui ka alalhoidlikumate liberaalide poolt. Üks Gladstone'ile vastavaist saadikuist kahjatses peaministri eemalolekut alamkojast. Viimane oleks kõneleja arvates andnud „oma jonnakale varakantslerile sellise vastuse, millele enam vastata ei saa“. Nagu seekord nii mõnel muulgi korral Gladstone ei esinenud just kooskõlas valitsuse vaadetega. Ühe arupärimise puhul riigikiriku seisundi kohta Irimaal oli Gladstone avameelselt nõus tunnistama, et see on tõesti rahulolematust vääriv. Nii näeme Gladstone'it muutumas vabameelsemaks paljudest vanust liberaalest. Ja ometi langes ta mõnes küsimuses tagasi ehtsasse tagurlusse. Nii vaidles ta 1865. a. ikka veel vastu seadusele, mis oleks Inglise ülikooles teaduslike kraadide omandamist võimaldanud

mitteanglikaanele. Jälle ülistas ta konfessionaalset kasvatust ning ütles, et ei taha osa võtta teaduse ja religiooni lahutamisest.

Väheste eranditega osutavad Gladstone'i poliitilised sammud 60-ndail aastail ometi edasiparenemist liberaalses vaimus. Ta eelistab ikka veel anglikaani kirikut muudele, kuid ei usu enam, et sellest väljaspool poleks õndsust ristiusulisile. Ühes kirjas 1865. a. tunnustab endine fanaatiline anglikaan: „Mina, nagu teate, olen väga kiindunud dogmasse, mida usun olevat selle luustiku, mis kannab ristiusuks nimetatud õnnistusrikka eseme liha, verd ja elu. Kuid ma ei usu, et Jumala õrn arm piirduks inimperekonna väikese osaga.... Mind kasvatati usus, et lunastus oleneb absoluutselt teatud väga kitsa usutunnistuse vastuvõtmisest. Kuid juba ammu, ammu ma olen maha pannud need leinariided.“

Gladstone'i usaldus rahva vastu on kasvamas, nagu kuulsime ta kõnest 1864. a. parlamendireformi kaitseks. Majandusliku õitsenguga, mis XIX saj. kolmandal veerandil saabus ühes vabakaubandusega Inglismaale, mille töötusel polnud veel väärilist võistlejat Euroopas, oli paranenud tööliste olukord. Kuigi liberaalide valitsus oli teataval määral klassivalitsus, jõukate kihtide valitsus, ometi muutis majandusliku olundi paranemine tema ka töölikonnale sümpaatsemaks. „Viljaseaduste kaotamisest saadik“, ütles Gladstone'ile kord üks tööliste saatkond, „me oleme loobunud poliitilisest kihutustööst; meile näib, et võime usaldada parlamenti; poliitilise tegevuse asemel püüame veeta oma õhtuid vaimlise enesearendamisega.“ 1863. a., kui Gladstone asutas riiklikke hoiukassasid postkontorite juurde, palus ühe ametiühingu saatkond muuta

nende määrusi nii, et ka ametiühingud võiksid anda oma raha valitsuse kätte hoiule. Inimpõlv varem polnud mõeldav selline töölisühingute usaldus valitsuse vastu. Jõukuse kasvades hakkasid töölised lähenema keskkihtidele eluviisilt, püüdeilt ja kõlbluselt. Kodanlusel polnud enam põhjust tunda senist hämarat hirmu tööliskonna ees. Poolesaja-aastasena rohkem elukogemusi omades kui paarikümneaastase tory-noorurina, kellele ikka kujutatud rahvast ähvardava taltsutamatu jõuna, ei kartnud ka Gladstone enam nii palju viimast. Talle tundus, et inimestele võib lubada suuremaid vabadusi ja õigusi, kui nad on omanud seni. Vabaduse mõiste, mis polnud teiste aadetega kujunenud Gladstone'i lemmikuks Oxfordi päevil, hakkab talle aegamööda muutuma kodusemaks. Ta mõistab, et vabaduse kõrval riigist on ka vabadus riigis, vabadus — õigusena teha kõike, välja arvatud teistele kahju, vabadus selles Prantsuse asutava kogu inimese- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni kaunis mõttes. „Vabadust riigis“ tagab aga iga üksiku kasvatamine vabaks ja rõõmsaks koostööks terviku huvides. Ta mõistab, et Inglise kodanikkude vaated ja harjumused on püsinud seepärast konservatiivsed, et Inglismaad on Euroopa mandriga võrreldes valitsetud võrdlemisi vabameelselt. Ja see julgustab teda nõudma veel suuremaid riiklikke vabadusi ja õigusi kodanikele, kelle kohuse- ja vastutustunde avarust ta aina selgemini tajub. Ühes valimispropaganda lendlehes 1865. aastast, mil ta parlamenti läks Lancashire'i saadikuna, pärast läbikukkumist tagurlikus Oxfordis, ütleb Gladstone: „Kui on mingit kohustust, mis enam muudest seob Inglismaa avalikke tegelasi, siis on see kokkukõla loomine

meie aurikka ajaloo ja tuleviku vahel ning selle kindlustamine. Mina pooldan võimalikult veel enam oma maa (seniseid) institutsioone kui noormehe-eas; aga kogemus on toonud kaasa oma õpetusi. Olen õppinud, et usalduse poliitikas on tarkus ja umbusalduse poliitikas hullumeelsus. Olen vaadelnud liberaalse seadusandluse mõjusid; ja kui meile öeldakse, et maa meeoleolu on parimas ja avaramas mõttes konservatiivne, siis see tulemus on saavutatud just liberaalse seadusandluse läbi.“

Liberaalid armastasid rõhutada üksikisiku iseseisvust ja vabadust, väites, et see on majanduslikult kõige kasulikum nii üksikule kui ka kogu riigile. Gladstone lootis peale selle veel, et vabade seaduste juures inimene hoidub kõige kõlblamana ning kasvab isegi kõlbluses.

Enam ja enam vabaneb aeglaselt iseseisvusele jõudev Gladstone nüüd oma poliitilisest õpilaskusest, üksikute juhuslike mõjustuste all toimimisest ning muutub enamvähem oma süsteemi omavaks autonoomseks teoreetikuks ja teostajaks. Algavad tema viljakaima töö aastad. Ikka selgemini, ikka seotumalt ja avaramalt näib Gladstone mõistvat, mida ta peab ja tahab, ning kuigi kõik ta teod ei sobi ühte tervikusse, siis ei saa unustada umbusaldavat ümbrust, kus tihti tuli võitused osta järeleandmistega teistes punktides. Ning osalt muidugi oli ka Gladstone'is endas säilinud veel palju kahtlusi inimeste sundimatu kaasinimsuse ja vabaduse väärivuse vastu, umbusaldust ja hirmu, mis nii rasked on kaduma maailmast, kus kogemused neid üha näivad õigustavat.

1865. a. sügisel suri elatanud Palmerston ning valitsuse juhtimine läks lord Russell'i kätte. Vii-

Gladstone parlamendis (on tabatud mitmesugused poosid).

mane jättis Gladstone'ile tema varakantsleri koha, aga tegi ta peale selle veel „alamkoja liidriks“, nagu nimetatakse valitseva erakonna juhti Inglismaal. Russell oli vana lõvi reformide eest võitlemisel ning temaga kujunes Gladstone'i vahekord väga südamlikuks. Varakantslerina süvendas Gladstone senist vabakaubanduslikku poliitikat, sõlmides selliseid kaubalepinguid nagu Prantsusmaaga ka Belgiaga, Saksa tolliliiduga ja Austriaga. Riigi majanduselu juhtimise kõrval töötas ta nüüd jälle kord tugevasti parlamendi demokraatlikumaks muutmiseks.

Russell oli peaministrina võtnud üles oma lemmikküsimuse ning varakevadel 1866. a. esitas Gladstone valimisõiguse reformibilli alamkojale. Kuigi ettepanek ei olnud nii radikaalne kui Russell'i oma 1860. a. (rendimaksu alammäär, mis valimisõiguse andis, oli pisut kõrgem) äratas bill tormise opositsiooni nii konservatiivses kui ka liberaalses parteis. Otse gladstoneliku hoo ja väarikusega ning Vergiliusest võetud tsitaatidega astus talle vastu liberaal Lowe. Puudutades valimisõiguse andmist tööliste, küsis ta: „Kui tahate näha ostetavust, teadmatust, joomist — kui tahate näha meelevaldseid, mittemõtlevaid, vihaseid inimesi — kust te siis otsite neid? Kas te lähete tipu juurde või põhja juurde?“ Sellised mõtted süütasid Gladstone'i kõlbla pahameele. Ta hurjutas neid, kes statistika abil püüavad murelikult kindlaks määrata valimistele pääsevate inimeste hulka, otsekui oleks tegu maale tunginud vaenlase sõjaväega. „Inimesed, kelle kohta käivad need etteheidet, on meie kaasinimesed, meie kaaskristlased, meie oma liha ja veri.“ Gladstone'i järel kõnelev konservatiiv nimetas varakantsleri sõnavalingut

sentimentaalseks ning päris, miks meie vendlus lihas ja veres peaks lõppema seitsmenaelsterlingilise rendimaksu juures. Selline küsimus tegi opositsioonile palju nalja. Ironiseerijad ei aimanudki, et üldise valimisõiguse ajad pole Inglismaal kuigi kauged. Suure kõnemehe hooga kaitses Gladstone oma eelnõu. Ta naeruvääristas kartust, nagu võiksid valimisõiguse saanud tööliselised pöörduda ühise rindena kodanluse vastu. Tema lõppsõna eelnõu teisel lugemisel osutus prohvetlikuks: „Te ei suuda võidelda tuleviku vastu“, hüüdis ta haaravalt, „aeg ja need suured ühiskondlikud jõud, mis liiguvad edasi väes ja aus ja mida ei pidurda ega häiri hetkekski meie vaidluste lärm, — need ühiskondlikud jõud on teie vastu; nad on rivistatud meie poolel; ning lipp, mida me nüüd viime võitlusse, kuigi ta võib mõnel hetkel vajuda meie langevate peade üle, küllap see lipp juba jälle tõuseb lehvima taeva all. Ja teda kannavad võidule kolme ühendatud kuningriigi ¹⁾ rahva kindlad käed, võibolla mitte kergele, kuid kindlale ja mitte väga kaugel olevale võidule.“

Seekord aga kukutasid konservatiivid ja osa liberaale reformieelnõu läbi. Valitsuse vastu hääletanud liberaale hakati saadik Bright'i tabava tähenduse järgi kutsuma adullamiitideks. Nad näisid otsekui need murelikud ja rahulolematud mehed, kes kuningas Taavetiga tõmbusid kord tagasi Adullami koopasse.

Vähemusse jäänud valitsus lahkus. Konservatiivne Derby sai uuesti peaministriks ning Disraeli varakantsleriks.

¹⁾ Inglis-, Šoti- ja Iirimaa.

11. Konservatiivide parlamendireform. Disraeli peaministriks.

Vaheajal oli reforminõudmine kandunud parlamendi seinte vahelt välja tänavaile. Viimastel aegadel nii rahulik „Briti lõvi ärkas äkitselt pahas tujus“ 1866. a. suvekuumuses. Mitu päeva demonstreerisid Londonis ärevad rahvahulgad reformi kasuks. Gladstone'it tervitas rahvamurd päevakangelasena. Kui meelevaldajate eest Hyde Park'i väravad suleti, purustas miitingule voolav rahvahulk need lihtsalt ning suubus võidukalt parki. Birminghamis, Manchesteris ja Leedsis kogunesid sajad tuhanded töölised vabaõhu-miitinguile. Kuninganna kutsus muret tundes konservatiivse peaministri enda poole ning ütles, et üle 30 aasta riiki ärevuses hoidnud küsimus tuleks ometi kord lahendada. Ja olevat parem, kui lahendus saabub konservatiivselt ministriumilt.

Ja Derby-Disraeli ministeerium esitaski parlamendile valimisõiguse reformikava. Kuigi see polnud eriti radikaalne, ometi loobusid oma kohtadest valitsuses mitu konservatiivi. Kava oli hääletamiseta kahel esimesel lugemisel ning läks siis kogu koja komiteesse, s. o. kogu alamkoda hakkas teda üksikute punktide kaupa läbi arutama. Komitees vaidles Gladstone mitmel korral ägedasti Disraeli'ga. Teda tegid rahuks mitmesugused asjaolud. Liberaalide ridades oli tekkinud lahkarvamisi, paljud saadikud ei tahtnud võitlustaktika küsimusis kuulata juhi sõna. Teda kibestas ka, et just Disraeli pidi võtma üles asja, mida liberaalid polnud suutnud teostada; talle tundus võigas näha „kurivaimu inglite lippu kandmas“, nagu kirjutab Maurois oma

vallatleva sulega. Gladstone'i ägedus oli seda kummalisem, et alamkoda oli õige vastutulelik tema ja teiste liberaalide parandusettepanekuile. Kui eelnõu lõpuks hääletusele tuli, siis oli ta Gladstone'i ja teiste liberaalide paranduste tõttu esialgselt palju edumeelsem: kadunud oli näiteks teatud juhtudel antav kahekordne hääleõigus, haridusel ja hoiusummadel põhjenev valimisõigus, ning saadikute kohtade õiglasemas jaotuses valimisringkondade vahel oli mindud kaugemale kaivatsetust. Linnades said valimisõiguse kõik korterimanikud, kes maksid vähemalt 10 naelsterlingit korteri eest üüri, maal kinnisvara rentnikud vähemalt 12-naelalise rendimaksuga aastas. Uus bill jättis ikka veel põllutööliste enamiku hääleõiguseta, kuid töölised linnades pääsesid uue tsensuse põhjal suurelt osalt valimisile.

Alamkojas läks bill 21-häälelise enamusega läbi. Konservatiivid olid valmis „hüppeks teadmatusse“, nagu ütles Derby, et aga nende ministrium püsiks võimul ning uuendus tuleks nendelt.

Oma sisult tähendas valimisreform liberaalsete aadete edu, partei prestiižile parlamendis aga näis ta olevat kaotuseks. Vähemuserakond oma dandyliku juhiga oli teostanud selle, mis oli enamuserakonnal korduvalt äpardunud. „Kaotus, võib-olla ainulaadne“, kirjutas Gladstone oma päevikusse. Arvatavasti kartis ta, et uued valijad annavad tänulikult oma hääled konservatiividele kui parlamendireformi teostajaile.

Varsti saavutas Disraeli veel uue võidu. Veebruaris 1868. a. loobus Derby tervislikel põhjusil peaministri kohalt ning selle päris Disraeli. „Töö, julguse ja kannatlikkuse triumf“, ütlesid ausad vastasedki. Lõpuks oli usaldust leidnud

see juudi küünik, kes polnudki nii halb inimene, kui kinnised inglise džentlmenid vahel arvasid tema häbitute pihimuste järgi. Isegi üks Gladstone'ile kiitustjagavamaid biograafe, Morley, kirjutab Disraeli'st: „Tal oli kultuuri, kujutusvõimet, fantaasiat ja teisi sündinud kirjaniku andeid; ta omas võime aeglaselt, reflekteerivalt juurelda ning oli sageli sama sügav kui avar; ta oli kunstnik, kuid ta ei olnud variser ning iial polnud ta väiklane.“ Neist omadusist hoolimata jõudis Disraeli alles vana, üle kuuekümnepäevase mehena ronida „parlamendi pööbli“ keskel „sileda masti tippu“, nagu ta iseloomustas oma vähehusvalitsuses olemist.

12. Esimest korda peaministriks.

Disraeli ei püsinud kaua võimul: veel samal aastal sattus valitsus alamkoja enamusega vastuollu ning pidi lahkuma. Kokkupõrke põhjuseks oli Gladstone'i poolt tõstetud Iiri kirikuküsimus. Sellest ajast, kui Gladstone noore konservatiivina kaitses parlamendis anglikaani riigikirikut Iirimaal, polnud iirlaste olukord palju paranenud. 1838. a. olid O'Connell'i ümber koondunud Iiri saadikud, kes kaalukeelt mängisid konservatiivide ja liberaalide vahel, surunud parlamendis läbi anglikaani kiriku kümne ülekandmise rentnikelt landlordidele, kuid talupoegade ja landlordide vahekorrad jäid endist viisi halvasti korraldatuks. Tagajärjetuks jäid ka hiigla miitingud, mida O'Connell korraldas Iiri- maale oma parlamendi nõudmiseks. 1840-ndail aastail, kui O'Connell halva tervise pärast polii-

tiliselt võitlusväljalt taandus, muutus Irimaal populaarseks „Noor-Iiri“ partei. O'Connell oli võidelnud seaduslikkude vahenditega ning olnud tihedas koostöös katoliku kirikuga. Noor-iirlased olid kiriku suhtes ükskõiksed või isegi vaenulikud ning propageerisid relvadega vastuhakku Inglismaale. Nende mässukatse 1848. a. aga ebaõnnestus täiesti. Endist viisi jäi talupoegade olukord raskeks või õigemini koguni raske-nes rahvaarvu kasvades. Sajandi keskpaiku algas hoogus väljarändamine maalt. Miljonid iirlased asusid elama Ameerikasse, rahvaarv langes 8 300 000-lt 1845. aastal 5 100 000-le 1851. a. Viljakais Mississipi orgudes jõukaks muutudes ei unustanud iirlased oma kodumaad. Siin vast sepitseti igasuguseid mässuplaane, saadeti kodumaale raha ja relvi vastuhakuks ning kord tegid Ühendriikide iirlased isegi fantastilise katse vallutada Inglise asumaad Kanadat. 1850-ndad aastad olid Irimaal võrdlemisi vaiksed, kuid 1860-ndail aastail sagesid atentaadid ja mässukatsed, mida nüüd organiseeris „feenide“ salaühing. Feenideks nimetati muinasjuttudes Iiri endiste kuningate lähemaid kaaslasi ja kaitsjaid. 1861. a. asutatud mütoloogilise nimega salaühingus rõhutati sõnakuulmise ning juhi printsiipi ja taotleti revolutsiooniliste vahenditega Iirimaa vabastamist Inglise võimu alt. Kasvavad segadused tegid uuesti Iiri reformideküsimuse päevaprobleemiks. Juba märtsis 1868. a. leidis alamkojas Gladstone, et anglikaani kirik riigikirikuna peaks lõpetama oma olemasolu Irimaal. Selline uuendus olevat õiglane ja tark, et vältida segadusi ja võib-olla suuri hädaohte tulevikus. Varsti andis ta alamkotta kolm seaduseelnõu, mille läbiminekul Iiri kirik oleks lakanud olemast riiklik asutis. Rün-

nak anglikaani kirikule Iirimaal oli üks Gladstone'i julgemaid üritusi. Parlamendi enamus oli küll nimeliselt liberaalide käes, kuid paljud neist olid tegelikult väga alalhoidlikud, nagu selgus näiteks valimisreformi küsimuse arutamisel. Mitmed saadikud ei tahtnud rahvusliku uhkuse tõttu midagi kuulda järeleandmisest iirlastele. Lugupidamine Gladstone'ist oli väga vähenenud pärast Disraeli' triumfi. Keegi ei võinud kindel olla selles, kuhu kaldub Iiri küsimuses parlamendi enamus. Väljaspool parlamenti oli karta sellest reformikatses suurt pahameelt anglikaani kiriku vaimulikkude keskel, kelle seas oli Gladstone'il palju häid isiklikke sõpru. Ja lõpuks olid Gladstone'i ettepanekud kõige teravamast vastuolust nende seisukohtadega, mida ta ise kaua oli kaitsnud parlamendis ja oma teoseis. Hoolimata kõigest sellest asetas Gladstone siiski kirve Iiri riigikiriku juurele.

Ühes alamkojas peetud kõnes püüdis endine riigikiriklane ehitada silda oma vanade ja uute tõekspidamiste vahel. Teoreetiliselt oli tema arvates õigustatud maksude nõudmine kirikule mitteliikmeilt, kui kirik levitab usulist tõtt. Kuid tegelikult oli riigikirik Iirimaal täitnud oma ülesande nii saamatult, et rahva maksustamine tema huvides oleks olnud selge ülekohus.

Eelhäätuse tulemused olid esimese eelnõu puhul Gladstone'ile soodsad, samuti häätamine teisel lugemisel. Disraeli võitles billi vastu suure südidusega, kuigi ta varem oli olnud Iiri riigikiriku vastane. Nähes ette valitsuse seisukohtade vähemusse jäämist, pöördus ta alternatiivse ¹⁾ küsimusega kuninganna poole, kas peab

1) Alternatiivne — kahe võimaluse vahel valimist nõudev.

EXTRAORDINARY MILDNESS OF THE POLITICAL SEASON.

MR. DISRAELI. "DELIGHTFUL 'SPEECH FROM THE THRONE—QUITE CHARMING'" &c., &c.

MR. GLADSTONE. "SO GLAD YOU LIKED IT—THE REPLIES TO THE ADDRESS WERE ADMIRABLE!" &c., &c.

Omaaegne karikatuur Gladstone'i ja Disraeli' poliitilisest võitlusest.

Opositsiooni juht Disraeli nimetab „troonikõnet“ (milles valitsus avaldab töökava) võluvaks.

valitsus lahkuma, või peab ta parlamendi laiali saatma. Kuninganna soovitas viimast. Kuigi parlamendi laialisaatmine pidi toimuma alles sügisel, ei rutanud Gladstone oma eelnõude läbiviimisega, vaid jättis nende lõpliku saatuse järgneva parlamendi otsustada. Ja uutel valimistel selgus, et Gladstone oli täiesti õieti arvestanud rahva meeleolu Iiri küsimuses. Valimistel said liberaalid 112-saadikulise enamuse, tugevama kui nad ammugi olid omanud. Ootamata esimest vähemusse jäämist parlamendis, lahkus Disraeli' kabinet ametist.

1. detsembri õhtupoolikul 1868. a. raius Gladstone Hawarden'is üht suurt puud. Ta töötas selise innuga, et oli heitnud koguni kuue seljast. Tema juurde tuli telegrammikandja. Gladstone võttis telegrammi, avas selle, luges ning ulatas ühele külalisele, kes oli temaga kaasas. „Väga tähelepanuväärne“, ütles ta ja jätkas tööd. Telegrammis seisis ainult teade kindral Grey saabumisest sel õhtul Windsorist. Ja see ühtlasi tähendas, et kuninganna usaldab uue ministeeriumi moodustamise Gladstone'i hoolde. Mõne minuti pärast lakkasid kirvelöögid ning Gladstone, kirvevarrele najatudes ja üles vaadates, ütles väga tõsisel häälel ning jõulisel ilmel: „Minu ülesandeks on rahustada Iirimaad.“ Ja siis jätkas ta sõnatult oma tööd, kuni puu langes.

Gladstone'il õnnestus koguda enda ümber mitmekesise ja töövõimsa valitsuse. Siin oli näit. selline äge uuendustesõber nagu Bright, aga ka valimisreformi vastane Lowe oli ilmunud välja Adullami koopast ning lubanud koostööd. Rahva seas oli uus valitsus väga populaarne. Eriti rõõmustasid kodanikud, kes ei kuulunud riigikirikusse. Endine tory-noorur Glad-

stone, kord vanameelselegi liiga riigikiriklik, oli ammu mõistnud vabaduse vajadust usuvalu õitsenguks ning oli sallivust avaldanud mitmes seisukohavõtus alamkojas. Lahkusulised palusid nüüd hoolsasti uue peaministri eest ning saatsid talle tervituskirju, mida vana Gladstone suure hardumusega luges.

Ta oli nüüd kuuekümnenda eluaasta ligidal, kuid tööle ei paistnud veel lõppu. 29. detsembril kirjutas ta päevikusse: „See sünnipäev alustab minu kuuekümnendat aastat. Ma laskun alla elu mäest. Aga õigem võrdlus oleks öelda, et ma tõusen mööda astmelist rada üha raskeneva koorimaga. Jumal näib hoidvat ja säästvat mind mingiks oma ülesandeks, milleks ma tunnen end olevat väga vääritu. Au olgu Tema nimele.“

Ja Gladstone'il jätkus veel küllalt jõudu kanda hiiglakoorimat. Tema haruldaselt tugev temperament õieti ikkaski hiiglatööd. Poliitilise tegevuse vaheajal käis ta maha vahel päevas 50 kilomeetrit ning koju jõudes otsis aina uut tegevust. Tihti raius ta vanu suuri hiiglapuid mõisa ümber, et anda valgust ja soojust pargi väiksemaile nooremaile kasvudele. Ning nüüd tahtis ta maha raiuda vanu väärkorraldusi! On huvitav, kuidas mõlemaid töid mainitakse lähestikku tema päevikus: „Hawarden, 13. jaanuaril. Eeltöid tehtud teotsemiskava jaoks Iiri kiriku suhtes. Homerose kallal töötatud. Pärn maha raiutud. — 15. jaanuaril. Saar maha raiutud. Vestlus asekuningaga Iiri kiriku üle. Öhtul Homerose kallal töötatud.“ Samal ajal, kui Gladstone võimsalt oma kirvest keerutas, istus jooksvast vaevatud Disraeli Hughendeni mõisa terrassil, soendas end päikesepaistes ning kavatses uut romaani.

Parlamendi istungjärgu algul ei näinud ta

palju vaeva Gladstone'ile oponeerimisega. Ta võis oodata, kuni Gladstone oma uuendamistuhinas vigu teeb ning ära väsib. Tagasihoidlikult ja vaikselt võttis vahel sõna opositsiooni juht ning et Gladstone armastas ikka väljenduda ägedasti, siis tekkis sellest vahel koomilisi kontraste. „Ühel päeval laskis Gladstone, imetlemisväärne kui äikesjumal, sadada aina tugevamaid epiteete vastasele. Iga hoobi juures langetas Disraeli oma pea natuke sügavamale. Kui ta lõug rinda puudutas, siis hakkas ta selg koolduma. Ta näis sõna tõsisel mõttes laiaks löödud Gladstone'i vasardamisest. Viimaks lõpetas Gladstone nii tugeva hoobiga suurele lauale, mis mõlemaid mehi eraldas, et suled ja paberid kargasid läbisegi. Ta istus. Liikumatuks ja vaikides küsis koda eneselt hetkeks, kas Dizzy suudab üldse tõusta. Siis nähti mahalöödud kaju tasa elustuvat, esmalt pead, siis ülalkeha. Lõpuks ajas Disraeli enda püsti ja alustas nii tasa, et teda vaevalt oli kuulda: „Väga auväärne džentlmen kõneles suure kire, sõnakuse ja — ahõm — ägedusega.“ (Paus.... väga pikk paus.) „Aga see laseb end jälle heaks teha.“ Ta kummardas vaevaliselt, võttis üksteise järele esemed üles, mis tormakas Gladstone oli läbisegi pillutanud, aetas nad hoolikalt oma õigele kohale pühitsetud laual, vaatas mõnutundega taastatud korda ning vastas pärast seda oma ilusaima häälega.“

Selliseid vallatuid nokkimisi Disraeli poolt juhtus siiski harva. Üldiselt oli ta väga viisakas, ning ühel päeval, kui Gladstone keset lauset kinni jäi, astus Disraeli talle sõbralikult vahele: „Teie viimne sõna?... Revolutsioon.“

Gladstone'i esimese ministeeriumi tegevus oli seninähtamatult hoogus. Ruum lubab meid siin

jälgida ainult üksikuid silmapaistvamaid samme. 1869. a. oli valitsuse tähtsamaks teoks Iiri kiriku billi läbiviimine parlamendis. Alamkojas, kus liberaalidel oli haruldaselt suur enamus, ei teinud billi läbiviimine raskusi, kuid ülemkoda tegi seaduseelnõule nii palju täiendusi ja muudatusi, et ta peaaegu kogu oma mõju oleks kaotanud. Meeleolu riigis oli väga põnev: anglikaani kiriku tegelased kõnelesid valitsusest kui „röövlite kabinetist“, katoliku piiskopid ja lahkusulistele juhid palvetasid tema eest. Suure häälteenamusega lükkas alamkoda tagasi ülemkoja tehtud täiendused. Konflikt oleks olnud möödapääsematu, poleks lõpuks ülemkoda järele andnud. Iirimaal ei olnud siitpeale enam riigikirikut. Teiseusulised ei pruukinud iial enam maksta makse anglikaani kirikule. Osa tema määratud maaomandist läks katoliku ja presbüterliku kiriku kätte või mitmesuguste hoolekandeesutiste käsutusse. Et anglikaani kirikule jäeti tema käes olevad kirikud ja muud hooned ning kirikumaade seniseile kasustajaile lubati kahjutasu, siis ei andnud uus seadus mingit purustavat hoopii anglikaani kirikule Iirimaal.

1869. a. teisel poolel tundis Gladstone end haiglasena ja väsinuna, kuid ta kosus peagi ning jätkas 1870. a. suure innuga uute reformide elluviimist. Anglikaani riigikiriku kõrval oli teiseks tähtsaks rahulolematuse põhjuseks Iirimaal talupoegade raske seisund. Landlord võis siin kergesti üles öelda rentnikele nende kohad ja tõsta meelevaldselt renti. Seda teades kartsid talupojad ehitada hooneid või teostada maaparandustöid, sest talupoja kohalt lahkumisel ei maksnud landlord nende eest midagi. Talupojal oli isegi kardetav parandada maid või varustada talu heade

ehitistega — selle kannul käis ikka rendi tõstmine ja sageli koguni kordaseatud talu äravõtmine mõisniku poolt. Juba paar konservatiivset ministeeriumi olid püüdnud seadusi ellu viia iiri rentnikkude kaitseks, kuid tagajärjetult. Inglisest parlamendiliikmed, kes ei tundnud iiri talupoegade häda küllalt konkreetselt, olid ükskõiksed küsimuse suhtes. Liiasi tundus valitsuse vahelesegamine rendivahekordadesse moodiläinud vaba majandusliku kokkuleppe põhimõtte eitamisena. Hoolimata eelmiste katsete nurjumisest ja mitme kabinetiliikme kõhklusest esitas Gladstone 1870. a. veebruaris alamkojale Iiri maa billi. Bill andis rentnikele õiguse nõuda kahjutasu, kui neid sunnitakse talust lahkuma mingil muul põhjusel kui rendi maksmatajätmine. Samuti pidid maaomanikud maksma rentniku lahkumisel talle tasu tehtud parandustööde eest. Iseseisva pärisperemeeste-kihi loomiseks lubas valitsus laenu nendele rentnikele, kes olid oma landlordiga jõudnud kokkuleppele talu ostu küsimuses. Komitees tuli Gladstone'il palju vaielda oma partei saadikutega billi pärast. Enam kui 300 parandus- ja täiendustepanekut tehti alamkojas. Kuid osavalt tüüris Gladstone eelnõu läbi nende karide vahelt. Enamiku muutmis- ja täiendamistepanekuist oskas ta tagasi tõrjuda, vastu võeti ainult üksikud, mis eelnõu senise vaimuga sobisid. Suuremate muudatusteta pääses bill läbi alam- ja ülemkojast, saades hääletamisel koguni haruldase poolehoidu osaliseks (teisel lugemisel alamkojas 442 häält poolt, 11 vastu!). Paljud liberaalid kuulasid siiski väga vastu tahtmist oma juhi sõna, nähes billis „alandavat paratamatust“. Iiri maa-bill tähendas teatud kergendust talunikele, kuid ometi jäid edasi kestma rahutused. Talupojad

olid ikka seadusliku kaitseta kõrgete rendihindade vastu, mille üleskrüvimise läbi landlord sai neid seaduslikul teel talust lahkuma sundida. Ja rentnikkude viimased soovid ulatusid koguni palju kaugemale rendivahekordade reguleerimisest — nad ihkasid tagasi päriseks oma isaisade maid.

Iiri maabilli kõrval oli liberaalse valitsuse teiseks suurürituseks samal aastal rahvusliku kasvatuse bill. Inglismaal seni avatud koollest, mida pidasid ülal riigikirik, muud kirikud, seltsid ja eraisikud, ei jätkunud kaugeltki korraliku alghariduse andmiseks kogu rahvale. 1870. a. sai ainult umbes pool inglise lastest mingisuguse alghariduse. Ringkonnad, kellele oli kallis rahvahariduse edenemine, asutasid seepärast Rahvusliku Kasvatuse Liiga (*National Education League*), mis üritas hoogsa agitatsiooniliikumise sundusliku ilmliku üldkooli kasuks.

Gladstone'i ajal näisid liiga soovid täituvat. Paar päeva pärast Iiri maabilli esitamist alamkojale andis alamkotta kabineti liige W. E. Forster rahvusliku kasvatuse billi. Selle seaduseelnõu arutamisel parlamendis mängis Gladstone küll enam pidurdavat kui juhtivat osa. Ta astus näiteks edukalt vastu kavatsusele teostada kooles interkonfessionaalset usuõpetust, mis põhjeneks ainult Piiblit. Tabavalt väitis ta, et Piibli seletamisel õpetaja tahes-tahtmata teeb seda enam ühe kui teise usutunnistuse vaimus. Usuõpetuse konfessionaalne laad jäi avalikes kooles kohapealsete haridusametite määrata. Sellega oli muidugi raske leppida vähemuskirikute liikmeil. Vahel muutus Gladstone'i vahekord mittekonfessionaalsete koolide pooldajatega väga teravaks. Teisalt ei tundunud Gladstone'ile uus seadus küllalt

kirikusõbralik ning ta hädaldas suurte kompromisside pärast, mida ta oli sunnitud tegema. Kuigi uus kooliseadus ei rahuldanud täiesti tuliseid anglikaane ega ka lahkusulisi, ometi tähendas ta suurt edusammu inglise rahvaharidustöös. Koolisundus 5—13--aastaste laste kohta pandi kehtima (üleriiklikult küll alles 1880. a.), riigi ja kogukondade toetusel loodi koole sinna, kus neid polnud tarvilisel arvul, ja kehvemate õpilaste õpperaha võttis ühiskond oma kanda.

1870. a. Euroopa poliitilisest suursündmusest, Saksa-Prantsuse sõjast, jäi Inglismaa eemale. Pidades täielist erapooletust, astus valitsus ainult samme Belgia puutumatus kaitseks. Ühes ajaleheartiklis avaldas peaminister headmeelt, et Inglismaa ei pruugi kaasa elada mandri poliitilise elu tuisistumist¹⁾, tänu „hõbedasele meretriibule, mida reisijad nii tihti ja õigusega kiruvad“. Mandri poliitiline elu tundus värskele peaministrile õige vastik. Ühes erakirjas ütles ta: „Pole minu ülesanne jagada kiitust või laimust; kuid ma arvan, et kogu see sõda ja asjaolude seis, millest ta tekkis, pälvivad tõsisemat hukkamõistmist kui ükski teine, mis XIX sajandil on esinenud pärast 1815. a. rahu.“

Järgmiselgi, 1871. aastal ei lakka veel Gladstone'i reformimishoog. Ära kaotatakse kogu aja ainult paberile jäänud kirikutiitlite bill ning ülikoolesse hakatakse mitteanglikaane vastu võtma, nõudmata neilt anglikaani usutunnistusele allakirjutamist. Palju vaidlusi tekitas parlamendis sõjaväe korraldamise bill, mis m. s. vähendas asumais peetavaid vägesid enam kui poole võrra, lühendas

1) Keerukaks muutumist.

sõdurite tegevväes olemise aega ning kaotas ohvitserikohtade müüdavuse. Billi vastu olid eriti sõjaväelasist alamkoja liikmed. Obstruktsiooni abil püüdsid need nn. kolonelid takistada billi arutamise lõpuleviimist, kuid et nad töötakistamises ei osutanud eriti suurt virtuositeeti, jäid nende katsed tagajärjetuks. Suuremat vastupanu leidis bill ülemkojas. Kui siin näis tema läbimine lootusetu, pöördus Gladstone abi otsivalt kuninganna poole ning ohvitserikohtade müük sõjaväes keelati kuningliku käsuga. Selleks ei puudunud õiguslik alus, sest üks George III aegne akt, mis kaotas kohtade müüdavuse muudel ametialadel, jättis valitsusele õiguse seda vajaduse korral säilitada sõjaväes. Ometi äratas kuningliku käsu tarvitamine ühe koja tahte tühistamiseks teatud pahameelt põlisel parlamendimaal mitte ainult tagurlaste, vaid ka radikaalide juures. Pärast ohvitserikohtade müüdavuse kaotamist läks terve sõjaväe korraldamise bill ülemkojas läbi. Vähemasti osalt soodustas seda seaduseelnõu punkt, mis lubas teatud kahjutasu neile, kelle materiaalsed huvid kannatasid ohvitserikohtade müügi kaotamise tagajärjel. Kuninglikus käsus polnud aga kahjutasust midagi lausunud. Inglismaa omandas nüüd sõjaväe, kus juhtivaid kohti saadi ainult võimete, mitte jõukuse järgi, ning kus lühendatud tegevteenistuse aja ja sageda nekrutite võtmisega loodi küllaldane tagavaravägi, vähendades seejuures kogu sõjaväe-kulusid.

Nagu sõjaväe korraldamise bill, nii tekitas suuri vaidlusi ka samal aastal valitsuse poolt esitatud salajaste valimiste bill. Selle vastu võtsid alamkojas sõna isegi mõned liberaalid. Filosoof John Stuart Mill ja teised vastu-

vaidlejad esitasid väga kõrgeid abstraktseid väiteid salajase hääletamise vastu. Hääleõigus tähendavat võimu, kuid salajane hääleõigus võimu ilma vastutusega, ütlesid nad. Olevat karta, et salajase hääletuse korral inimesed ei häbene silmas pidada enam oma kui ühiskonna huve ning riigimeestel kaoks selge pilt jõuvahekordadest maal. Kuigi ei võidud eitada nende abstraktsete arutluste tõde, ometi rääkis elutegelikkus veel võimsamalt avalikkude hääletuste vastu. Avalikul hääletusel polnud valija vaba, sest inimühiskond polnud puhas surveavaldusist ja hirmust. „Farmer kartis oma landlordi, maatöeline oma farmerit; ettevõtja võis pigistada oma töölist, poepidaja tundis hirmu parema ostja võimu pärast, võlgnik värises võlausaldaja ees, preester keerutas piksevasarat uskliku kohal.“ Ammust ajast oli salajane hääletus üheks valimisreformi eestvõitlejate peanõudeks. Juba enne 1832. a. valimisreformi oli kõneldud ja kirjutatud tema kasuks ning hiljemini olid tšartistid tema heaksteinud hiiglapropagandat. Parlamendis oli salajane hääletus korduvalt olnud kõneaineks ning ikka jälle oli ta kuulutatud poliitiliselt surnud ideeks. Kuid 1867. a. valimisreformi tagajärjel vabameelsemaks muutunud alamkojas ärkas küsimus uuesti ellu. Valitsuse juhti ennast ei vaimustanud küll salajase hääletuse nõue, tema ideaaliks oli avalik ja vaba hääletus, kuid et see paistis esialgu teostamatu, oli ta valmis loobuma pigemini hääletuse avalikkusest kui vabadusest. Seekord, 1871. a. võttis alamkoda vastu kinnise hääletuse seaduse, kuid ülemkoda kukutas ta läbi. Kui aga alamkoda billi jonnakalt ka järgmisel, 1872. a. ülemkojale esitas, siis ei julgenud viimanegi enam vastu hääletada.

1871. a. Inglise välispoliitilisist sündmusist on tähtsaim Londonis peetud Musta mere konverents. Pariisi rahuga a. 1856 oli pärast Krimmi sõja lõppu Venemaa kaotanud õiguse Mustal merel sõjalaevu pidada ning sinna sõjasadamaid ehitada. 1870. a., kui Saksa-Prantsuse sõjas selgus Prantsusmaa nõrkus, deklareeris Venemaa, et ta ei pea end enam seotuks nende keeldudega. Asja arutamiseks tuli järgmisel aastal Londoni kokku rahvusvaheline konverents. Meeleolu Inglismaal ja kongressil oli Venemaa sammu pärast üsna ärev. Gladstone'it, kes oli ikka pidanud Pariisi rahu tingimusi Venemaale liiga raskeks, ei häirinud niivõrd sadamate ja sõjalaevade ehitamise asjaolu, kui toon, milles Venemaa üles ütles rahvusvahelise lepingu tingimused. Kongress deklareeris põhimõtteliselt, et iga suurriik peab pidama rahvusvahelisi kohustusi ega või neid ühepoolset rikkuda, kuid antud juhul tuldi Venemaa soovele siiski vastu. Andes sellise otsuse päästis kongress vähemalt näiliseltki rahvusvahelise lepingu puutumatus ühe lepinglase omavoli vastu.

Parlamendi istungjärkude vaheajal, 1871. a. sügisel, kõneles Gladstone Aberdeenis, milline linn oli valinud ta oma aukodanikuks. M. s. puudutas ta ka Iirimaal levinema hakanud Iiri autonoomia nõuet, kuulsat *Home Rule*'i küsimust. Ta rääkis poliitilisist illusioonest, millele iirlased vahel alluvad, ning küsis ironiseerivalt, kas ei peaks andma autonoomia ka Šotimaale ja Wales'ile. „Kas võib ükski terve mõistusega inimene, ükski arukas inimene oletada, et... me hakkaksime lõhkuma maa tähtsamaid riiklikke asutisi selleks, et naeruvääristada end kogu inimeskonna silmis...“ Nagu mitmes muuski poliiti-

lises küsimuses, siingi Gladstone jõudis hiljemini hoopis vastupidiseile arvamusele.

1872. a. pisut vaibub Gladstone'i reformimis-
agarus. Poliitilise tegevuse raskuspunkt kandub
enam välispoliitikasse, kus Inglise riigitegelaste
meeli põnevil hoiab nn. Alabama küsimus.
Põhja-Ameerika Ühendriikide kodusõja ajal olid
Lõunariikide agendid ostnud Inglismaal laeva
„Alabama“, et seda kasustada sõjalaevana
Põhjariikide vastu. Ühendriikide Londoni saa-
dik astus samme Inglise valitsuse ees, et see kee-
laks „Alabama“ välja sõita Liverpoolist. Valit-
sus toimis pisut aeglaselt vastava korralduse
tegemisel ning „Alabama“ tõttas õigel ajal ulgu-
merele. Siin oli ta üheks Lõunariikide võimsa-
maks relvaks, lastes põhja ja vangistades hulga
Põhjariigetele kuuluvaid laevu. Nii saadud kahju
tasumist nõudsid Ameerika Ühendriigid Inglis-
maalt. Läbirääkimised venisid palju aastaid.
1870. a. muutus ameeriklaste toon nii ähvarda-
vaks, et liberaalsel kabinetil näis valida olevat
ainult sõja või ameeriklaste nõudmiste rahulda-
mise vahel. Kuid Gladstone leidis veel kol-
manda võimaluse. Inglise valitsus tegi ameerik-
lasile ettepaneku anda tüli rahvusvahelise vahe-
kohtu komisjoni lahendada. Ameeriklased nõus-
tusid ja nii tuli Genfi kokku esimene suu-
rema tähtsusega rahvusvaheline
vahekohtus. Selle kui pretsedendi väärtust
on õigusega nimetatud hindamatuks, ning ikka
jääb ta seotuks Gladstone'i nimega.

Ühendriigid nõudsid kahjutasusummat, mis
ulatus üle 9 miljoni naela. Vahekohtus mõistis
peale pikemaid kaalutlusi Inglismaalt välja 3½-
miljonilise kahjutasu ning Gladstone'i valitsus

nõustus seda maksma, kuigi Inglismaal avalik arvamine pidas summat ebaõiglaselt suureks.

Mõnelt poolt on väidetud, nagu oleks Gladstone'i välispoliitilise järeleandlikkuse tinginud sõjaks vajaliku raha puudus, kuid see väide ei pea paika. Hoolimata suurist erakorralisist kuludest, mida enesega tõi vahekohtu otsus „Alabama“ asjus, olid ülejäägid riigi majapidamises muutunud nii tavaliseks kui varemini puudujäägid. Ei saa samuti öelda, nagu oleks Gladstone'i rahusõbralik ja ohvreid tuua julgev välispoliitika olnud kasutu Inglismaale. Ta mõjustas mitmeti soodsalt Inglismaa vahekorda Venemaa ja P.-A. Ühendriikidega ning aitas kaasa huvivastuolude rahulikumaks sobitamiseks tulevikus.

Gladstone'i kujutlused õigest välispoliitikast olid väga humaansed. Ta ihkas, et Euroopa poliitikat juhtiva ideena tekiks uus rahvusvaheline õigus, mille järgi iga riik usaldaks teist, austaks tema iseseisvust, loobuks sõjast tüliküsimuste lahendamisel, tunnustades siin tsiviliseeritud maailma üldist otsust. Oma Inglismaad püüdis ta kasvatada sellise kõrge seisukoha jaoks. Kuid inglise kodanikkude enamik hindas enam Inglismaa võimu kasvamist rahvusvahelises elus kui kõrget moraalitaset välispoliitikas. Juba teist korda oli Gladstone kergesti järele andnud välisriikide nõudmistele. Inglaste rahvuslik uhkus oli solvatud. Ühes Londoni teatris mängiti suure menuga näidendit, milles Gladstone võtab vastu Hiina saatkonna. Viimane nõuab Gladstone'ilt Šotimaa loovutamist Hiinale. Peaminister juurdleb ultimaatumi üle ning leiab, et on võimalik kolme moodi vastus: Šotimaa kohe ära anda, pisut oodata ja siis Šotimaast loobuda, või anda

küsimus vahekohtu otsustada. Publik leidis pilke olevat väga tabava ning tänas näitlejaid ikka kauakestva käteplaginaga.

1873. a. jätkas Gladstone Iiri reformide teostamist. Nüüd oli ta järjekorras jõudnud Iiri haridusküsimuse ni. Iiri katoliiklased ei tahtnud saata oma lapsi Dublini protestantlikku ülikooli. Neile kõrgema hariduse võimaldamiseks andis Gladstone veebruarikuus alamkotta billi uue ülikooli asutamise kohta. Selles oleksid puudunud igasugused eksamid usuõpetuses ning ka teoloogia, filosoofia ja uuema ajaloo õppetoolid. Avatavas ülikoolis oleks loodud õhkkond, kus protestandid ja katoliiklased oleksid võinud rahulikult koos töötada. Mõned billi paragrahvid määrasid karistusi igale õppejõule, kes kuidagi solvab üliõpilaste usulisi veendeid. Billi alamkotta andes kõneles Gladstone kolm tundi tema kasuks väga üksikasjaliselt ja mõjuvalt. Ta süngutas koja otsekui kunstunne ning kui otsustav hääletus oleks olnud nüüd kohe, bill oleks vastu võetud. Kuid hiljemini tekkisid takistused. Raske oli niikuinii protestantlikus parlamendis teostada uuendusi katoliiklaste kasuks, kuid nüüd olid isegi katoliiklasist iiri saadikud seaduseelnõu vastu. Iiri katoliku piiskopele ei olnud asutatav ülikool küllalt katoliiklik. Väga gladstonelikult argumenteeris kardinal Cullen religiooni ja teaduse lahutamise vastu. Inglise radikaalidele ei meeldinud karistused usuliste veenete solvamise eest ning filosoofia ja uuema ajaloo õppetoolide puudumine. Kui Gladstone viimaseks sõnavõtuks uue ülikooli asjas tõusis, oli meeolelu alamkojas tema vastu õige vaenulik. Gladstone oli pisut väsinud ning üleareuse jõu puudumine lubas tal kõnelda seekord kergelt, peaaegu mäng-

levais lauseis, ilma põrutava paatoseta, kuid siiski mõjuvalt. Ta oli kõrgemal igasugusest kibedusest, kuigi sisemised lahkeliid liberaalsetes parteis oleksid pidanud seda põhjustama. Alamkoda hindas üksmeelselt Gladstone'i kõnet kui retoorilist saavutist, kuid tema eelnõu jäi siiski kolme häälega vähemusse. Sealjuures oli vastuhääletajaid igast erakonnast.

Paar päeva hiljemini otsustas kabinet lahkuda. Gladstone oli eilegiline ja väsinud. Kabineti viimisel koosolekul kõneles ta jälle väga kergelt ja õrnalt, kuni äkki sai nii liigutatuks, et pidi tegema kõnele kiire lõpu. Mõnel kabineti liikmel olid pisarad silmas. Gladstone'i peaministriksolemise aastad olid olnud väga uuendusterikkad — üks kabinet oli neid teostanud enam kui varemini 7 või 8 kokku. Arvestades seda, et kabineti ja liberaalse erakonna liikmete maailmavaade polnud kaugeltki üksmeelne, saame aimu nende ürituste suurusest. Kindlasti maksis nii mõnigi neist siseheitlusi Gladstone'ile, kes otsekui Inglismaa ise vabanes väga raskesti vanust traditsioonest.

Kuninganna tegi opositsiooni juhile Disraeli'le ülesandeks moodustada uus kabinet, kuid viimane keeldus, sest konservatiivid olid alamkojas suuresti vähemuses. Gladstone arvas, et uue ministeeriumi moodustamine pärast tema valitsuse lõõmist on konservatiivide kohus. Disraeli vastas, liberaalidel polevat küllaldasi põhjusi valitsemisest loobumiseks. Nii hargus huvitav kirjavahetus kahe riigimehe vahel, kusjuures mõlemad aadressisid kirjad kuninganna nimele.

Lõpuks andis Gladstone järele ning jäi ametisse. Kuid ministeerium oli kaotanud rahva usalduse ja armastuse. Kaunis laial-

dane oli rahulolematu välispoliitikaga. Paljusid häiris Gladstone'i passiivsus venelaste ekspansiooni takistamiseks Aasias. Sisereformide seni-nägematu tempo oli kohutanud alalhoidlikke inglasi. Liberaalne partei lõhenes lahkavamistes: osale näis valitsus liiga radikaalne, teisele mitte küllalt radikaalne. Eriti olid valitsusest pettunud nonkonformistid tema anglikaani kirikule tulusa koolipoliitika tõttu. Ametiühingute tege-lased nurisesid seeütle, et valitsus ei püüa kaotada seadusi, mis takistavad streigi eeltöid ja edukat võitlust streigimurdmise vastu. Gladstone, kes küll suurendas ametiühingute organiseerimisvõimalusi, oli koguni valjendanud seadusi, mis takistasid tööliste võitlust streigimurdjate vastu. Konservatiivide erakond organiseeris hoogsat kihutustööd laialise osakondade võrgu kaudu. Järe-valimised neis linnus ja krahvkonnis, mille saadikud olid parlamendist välja langenud, andsid 1871.—73. a. kohti peaaegu ainult konservatiividele.

Kabinetis endas tekkisid lõhed ning osa ministreid lahkus. Järelejäänud, Disraeli sõnade järgi „kustunud vulkaanid“, olid kaotanud oma senise tööhoo.

1784. a. jaanuaris saatis Gladstone alamkoja laiali, et uute valimiste teel selgusele jõuda riigi poliitilise meeoleu üle. Peaminister sõitis innukalt kihutuskõnesid pidades ühest kohast teise. Greenwich'is kõneles ta hulk aega lageda taeva all ühel väga rõskel talvapäeval määratule inimhulgale, kuigi oli alles hiljuti lamanud haigena voodis bronhiidi pärast. Gladstone'i lubadused valijaile olid suured. Osava finantspoliitika ning majanduslikult heade aegade tõttu olid riigikassal tekkinud tõhusad ülejäägid. Neid arvestades lubas Gladstone täiesti kaotada tulumaksu ning

vähendada kaudseid makse tähtsamalt tarbaineilt, kus nad olid veel säilinud. Hoolimata selliseist lubadusist pääses Gladstone Greenwichis alles teise saadikuna parlamenti, jäädes alla konservatiivide kandidaadile. Kogu maal olid konservatiivid võidukad, saades 65 kohta enam liberaalest. Esimest korda pärast Peel'i ministeeriumi oli vanameelseil jälle soliidne enamus. Eriti pettusid liberaalid valimiste tulemusis Iirimaal, kus ei võitnud nemad, vaid alles hiljuti tekkinud *Home Rule*'i erakond, kes polnud rahul seniste reformidega Iirimaal, nõudes Rohelisele saarele täielist autonoomiat.

Gladstone'i kabinet lahkus 1874. a. veebruarikuus. Kuninganna, kes sümpatiseeris enam konservatiivide kui liberaalidega, pakkus korduvalt Gladstone'ile lordi tiitlit ja kohta ülemkojas. Kuid Gladstone lükkas austava ettepaneku tagasi. Ta ei tahtnud minna ülemkotta, kus poliitilise teotsemise võimalused oleksid olnud palju kitsamad kui alamkojas.

Uue parlamendi kokkutulekul püüti mõne saadiku poolt arutusele võtta asjaolusid, mis sundisid eelmist ministeeriumi lahkuma. Kuid väga viisakalt oskas uus peaminister Disraeli tagasi tõrjuda sellise piinliku teema arutamise. „Väga auväärse džentlmeni sõbrad vaikivad“, ütles ta, „ning ma pean tunnistama, et imetlen nende maitset ja peenetundelisust. Kui ma oleksin liidrina sama silmapaistev, kui ma isegi mõtleksin, et ta on eksinud, ma ometi kalduksin enam sümpaatiat avaldama kui arvustama. Ma mäletaksin tema hiilgavat karjääri, tema pidevat edu ja hiilgust, mitte tema juhuslikke ja isegi õnnetul kombel tekkinud eksimusi.“

13. Ajutine taandumine juhi kohalt. Võitlus dogmatismi vastu.

Gladstone oleks kabineti lahkumisel meeleldi loobunud ka erakonna juhi kohalt. „Olin teeninud enam kui nelikümmend aastat“, kirjutab ta hiljemini. „Minu vanus — 65 aastat — oli suurem kui sir Robert Peel'i oma tema taandumisel 1846. a. või tema surma puhul 1850. a., ning kaugelt üle selle, millega enamik sajandi juhtivaid alamkoja tegelasi on piiranud oma poliitilist karjääri.... Ma tundsin end teatud määral võõrana mõne liberaalse partei suuna suhtes, eriti usuküsimusis.... ja ma igatsesin väga vaba aega surma ja parlamentliku tegevuse vahel. Hoolimata oma sõprade palveist jäin ma oma soovi juurde. Ainult 1874. a. tegin ma teatud kompromissi „ilma end sidumata“. Omades õigusi teatud puhkusele, ma ei olnud just korralikult ametis, kuid ei öelnud ka vormiliselt ära.“ Oma taandumise peamiseks põhjusiks ütleb Gladstone olnud ühiste eesmärkide puudumise ja koostöö raskused liberaalses erakonnas.

Kuigi Gladstone'iga polnud kirikuküsimusis rahul käremeelsemad liberaalid, ometi osutusid tema seisukohad siin vabameelsemaks 1874. a. alamkoja keskmisest meeleolust. Tagajärgedeta võitles ta billi vastu, millega riik rajas rea koole anglikaani kiriku juures, samuti tulemusteta oponeeris ta avalikkude jumalateenistuste seaduseelnõule. Viimase eesmärgiks oli ritualistliku ehk kõrgkirikliku voolu pidurdamine anglikaani kirikus. Ritualistid tahtsid, ühed rohkem, teised vähem, tuua anglikaani kirikusse katoliiklikke kombeid, näit.

isiklikku pihti ja paastupäevi. Usualuste suhtes rõhutasid nad kirikliku pärimuse väärtust Piibli kõrval, väitsid, et üksnes kirik, mitte üksikisikud võivad seletada Piiblit õieti, ning võitlesid „ainult usust õndsakssaamise“ dogma vastu. Uue seadusega oleks loodud erilised vaimulikud kohtud, kus suure võimu oleksid omanud kohalikud piiskopid. Kohtud pidid valvama selle järele, et anglikaani vaimulikud ei hakkaks liiga ilmselt jutlustama ritualistlikke vaateid või teostama neid jumalateenistusel. Bill leidis peaaegu kogu kijas sooja poolehoidu. Ainult Gladstone sõitis maalt eriti Londoni selleks, et oponeerida temale. Ta kaitses mõõdukat arvamiste ja kommete vabadust anglikaani kiriku raames; ta leidis, et loodavais kohtuis on antud liiga suur võim piiskopele neile alluvate vaimulikkude üle, ning kartis uusi asutisi äratavat vaimulikkude keskel intriige ja võimuiha. Nii kõneles Gladstone, tundes suurt vastumeelsust vōhikliku parlamendi suhtes, kes ikka luges end küllalt kompetentseks selleks, et otsustada kiriklike küsimusi. Kuid isegi Gladstone'i enese partei ei toetanud teda ning alamkoda võttis billi üksmeelselt vastu. Seadus ei jäänud paberile nagu kirikutiitlite seadus; ei, tema nimel vangistati rida preestreid ning tema pinnal tekkis kokkupõrkeid vaimulikkude ja ilmlikkude kohtuvõimude vahel. Inglise seltskonnas löid vaimulikkude kohtute sammud tihti skandaaliõhkkonna, kuni lõpuks piiskopid mõistsid, et vangla abil veenete vastu võitlemine on ammu ajast ja arust läinud, ning ise loobusid avalikkude jumalateenistuste seaduse kasustamisest.

Mitte ainult parlamendis, vaid ka väljaspool teda püüdis Gladstone kaitseda indivi-

duaalseid vabadusi. 1874. a. sügisel noomis ta Aston Hall'i streikivate söekaevurite saatkonda seepärast, et streikijad nõudsid töö keelamist ametiühingust väljaspool asuvaile töölisile. Gladstone'il õnnestuski mõjustada streikijaid niivõrd, et nad loobusid sellest nõudest.

1875. a. andis Gladstone erakonna juhtimise ka vormiliselt üle markii Sp. C. C. Hartington'ile, kes oli 1871—74 olnud Iiri asjade riigisekretäriks. Gladstone'i sidemed parlamendiga lõdvenesid enam ja enam. Ta elas nüüd palju rohkem Hawarden'is kui Londonis, raiudes puid, uurides kreeka mütoloogiat või kirjutades brošüüre usupoliitiliste küsimuste kohta. Juba 1872. a. oli ta võtnud sõna David Strauss'i tuntud vabameelse raamatu „Uus ja vana usk“ kohta. Ühes sama raamatu hilisema trüki ees-sõnas kiidab Strauss seda eeskujulikult asjalikku ning teatud määral tunnustavat tooni, milles Gladstone on arvustanud tema teost, kuigi leides Strauss'i mõtted olevat hädaohtlikud. Tõesti, Gladstone'i sallivus aina kasvas. Ta oli astunud liikmeks metafüüsilisse ühingusse, kus igasuguste maailmavaadete pooldajad käsitlesid eri vaatekohtadelt usuküsimusi. Ta oli nüüd küllalt vana ja küllalt karastatud, et mitte ärevusse sattuda, kuuldes filosoofe, bioloog Thomas Henry Huxley'd ja matemaatik William Clifford'i kaitsevat teoreetilist materialismi (mis põhiliselt olemas olevaks tunnistab ainult ainet ning vaimuelus näeb üksnes aine tegevust), või positivismi (mis soovib loobuda tegelemisest kogemuse piire ületavate küsimustega). Samuti harjus ta lugema ja kuulma nende väitlusi Darwin'i arenguõpetuse kasuks, nagu ta luges inglise usuteadlaste erutatud rünnakartikleid selle

1859. a. avalikkuse ette ilmunud teooria vastu.

Samal ajal kui Gladstone harjus enam ja enam mõtlemisvabadusega, pingutas katoliku kirik end ainuõndsakstegevate dogmade süsteemi viimistlemiseks. 1870. a. püstitas Vatikani üldine kirikukogu paavsti eksimatuse dogma. Kuigi kirikukogul arvamused selles hellas küsimuses tunduvalt erinesid, võeti uus dogma lihtsa häälteenamusega vastu ja kuulutati välja. „Kogu protseduur olnud nii kent-sakas, et sellest kujuneb kord üks ajaloo suuri-maid naeruväärsusi,“ arvas Gladstone. „Keskaja fanatism on tõesti kaine võrreldes XIX sajandi omaga.“ Paaris brošüüris, millest üks levis enam kui sajas tuhandes eksemplaris ja mis kutsusid välja mitukümmend vastukirjutust, arvustas Gladstone paavsti samme. Ta leidis absoluutse tsentraliseerimise vaimu olevat samavõrra häda-ohtriku nii kiriku kui ka riigi jõurikkale elule, ning kahjatses, et katoliku kirikust on kadunud põhimõte, mis asetab üldkristliku kirikukogu kõrgemale paavsti autoriteedist. Samal ajal, kui Gladstone ründas paavsti eksimatusedogmat, jäi ta ikka unistama kõigi kristlaste ühisest kirikust ning selles mõttes katoliiklikuks.

14. Jälle Ida-küsimus.

Ka konservatiivide valitsusaeg Disraeli juh-timisel oli üsna rikas uuendusist. Konservatiivid mõistsid, et ainsaks teeks, kuidas säilitada popu-laarsust valijaskonnas, on töötavate kihtide olu-korra parandamine riigi ja kiriku abil. See-pärast näeme vanameelsete valitsust ajavat võrd-lemisi edumeelset sisepoliitikat. Ametiühinguile

antakse avaramaid õigusi, streigivabadust laien-
datakse, lastetöö vabrikuis keelatakse ning neis
vabrikuis, kus töötavad ka naised, pannakse keh-
tima kümnetunniline tööpäev. Irimaal aga ei
teostanud uus valitsus maa rahustamiseks uuen-
dusi vist seepärast, et ta oli oma ülesandeks võt-
nud Inglismaa prestiiži tõstmise ning et järele-
andmine iirlastele võis paista Inglismaa nõrku-
sena.

Õigusega on vihjatud sõjaka ja rahuarmas-
tava kapitalismi aegade vaheldumisele Inglise
elus. Vallutusile järgnes rahulik saavutuste vil-
jelemine, mida hiljemini omakorda asendasid
uued vallutuspüüded, samavõrd romantilised kui
egoistlikud. Rahusõbraliku Gladstone'i minis-
teeriumi langemise järel ilmnes selgesti inglaste
vallutustungi kasvamine. Muidugi ei tekkinud
need agressiivsed tendentsid järsku. Juba 1868. a.
oli maailmarändur sir Charles Dilke andnud oma
reisukirjeldusega „Suurem Inglismaa“
(*Greater Britain*) lipukirja imperialistlikule lii-
kumisele. Dilke, kes riigikorra küsimuses oli
vabariiklane ning sisepoliitikas väga radikaalne,
uskus, et niigi juba võimas Inglismaa peab muu-
tuma aina suuremaks ja tihedamini seotud maa-
ilmariigiks, impeeriumiks. Sajandi keskpaiku
olid liberaalid harrastanud sõjakat välispoliiti-
kat, nüüd vahetusid osad. Imperialismi ja sise-
misi reforme püüdis nüüd ühendada konserva-
tiivne kabinet. Et Inglise valitsused oskasid
levitada oma võimu poolsõjakal, poolrahulikul
teel ning Inglise võimu maksmahakk ei tähen-
danud enamasti vallutatuile sotsiaalse olundi hal-
venemist, siis leidis imperialistlik välispoliitika
pooldajaid igas rahvakihis, isegi radikaalsete
riigitegelaste keskel ja tööliskonnas.

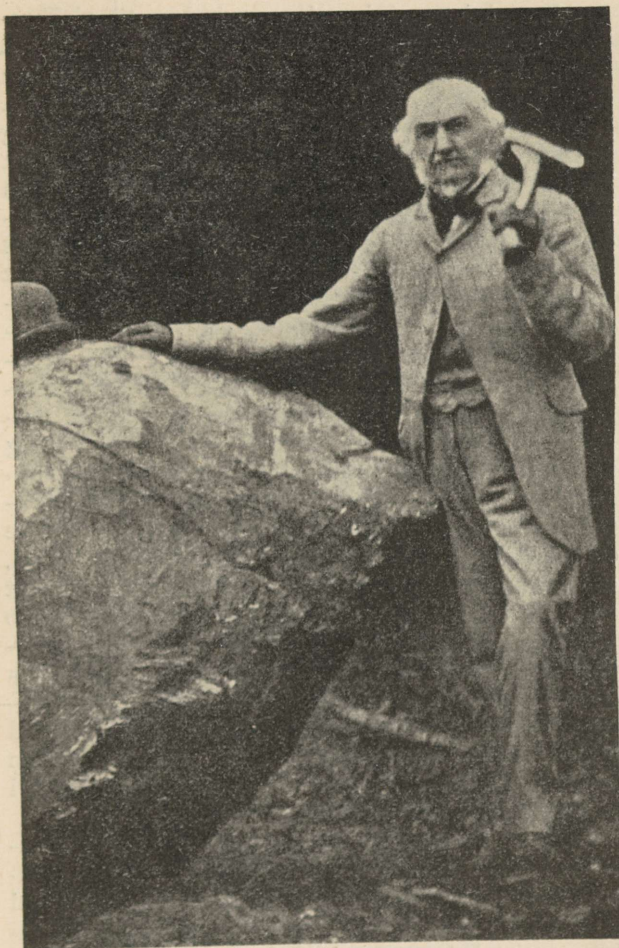
Disraeli välispoliitika agressiivsus selgus varsti. 1875. a. õnnestus Disraeli'l osta maksuraskusis Egiptuse kediiivilt ligemale poole Suessi kanali aktsiaist. Nii sattus Indiasse viiva lühema mereteede võti Briti valitsuse kontrolli alla. Disraeli teostas selle ostu telegraafiteel, laialiolevalt parlamendilt luba küsimata. Vajaline hiiglasumma 4 miljonit naela saadi laenuna pankureilt Rotschild'idelt. 1876. a. algul nurises parlamendis Gladstone selle laenu üle, mille eest tuli tasuda hiiglakõrgeid protsentide, ning arvas, et poleks olnud mingi õnnetus, kui aktsiad oleksid jäänud omandamata. Kuid parlamendile meeldis ost väga. Rahvasaadikud hindasid hästi kanali kaubanduslikku ning strateegilist tähtsust Inglise võimu kindlustamiseks Indias. Hiljemini aitas kanali aktsiate omandamine kaasa Egiptuse siirdumisele Briti okupatsioonile alla.

1875. a. muutus Euroopas jälle teravaks Ida-küsimus. Türklaste julma valitsusviisi tõttu puhkesid Euroopa Türgimaal korduvalt mässud, mida aitasid õhutada ja organiseerida Vene valitsuse agendid. 1875. a. tekkis mäss Bosnias ja Hertsegoviinas. 1876. a. sügisel astusid Montenegro ja Serbia välja bosniaalaste kaitseks ning tuhanded Vene vabatahtlikud tulid üle Doonau, et ühineda Serbia väega. Samal ajal, kui Türgi sõjalised jõud koondusid Serbia ja Montenegro vastu, puhkes mäss ka Bulgaarias. Viimase lämmatasid aga türklased seninähtamatu julmusega.

Disraeli valitsus esines võrdlemisi türgisõbralikult, sel ajal kui teised Euroopa riigid Venemaaga eesotsas nõudsid Türgimaalt mitmesuguste reformide teostamist rahvusvahelise

kontrolli all. Näis, nagu oleks Inglismaa suurema sõja korral nõrga Türgimaa vastu valmis tema kaitseks välja astuma. Disraeli kartis Venemaa pääsemist Vahemerele, olgu siis otseselt või mõne venesõbraliku Balkani riigi kaudu. Ühenduse säilitamine kodumaa ja India vahel oleks muutunud inglastele siis tema arvates palju raskemaks.

1876. a. augustis tõi ajaleht „Daily News“ rea artikleid, mis kirjeldasid kohutavais värves türklaste julmuseid Bulgaarias — laste tapmist, noorte tüdrukute orjaksmüümist, naiste vägistamist jne. Peaminister nimetas selliseid jutte „kohvikulobaks“, kuid varsti saabus Londoni Inglise konsuli ametlik teade, mis kinnitas ajakirjanduse sõnumeid. Gladstone, keda väga erutasid türklaste vägivallateod Bulgaarias, pidas oma kohuseks midagi teha Balkani rahvaste kasuks. Ja 6. septembril 1876. a. ilmuski endise peaministri sulest poliitiline brošüür „Bulgaaria õudused ja Idaküsimus“ (*The Bulgarian Horrors and the Question of the East*). See kirega kirjutatud raamatuke levis kullutena. Kolmandal päeval pärast ta ilmumist oli müüdnud talt juba 40 000 eksemplari. Siin kõneldes Gladstone türklaste kättemaksu „saadanlikest orgiaist“, millest kuulates tunnevad jätkust isegi kõik roimarid Euroopa vanglaid ning inimesesööjad Lõunamere saaril. Täis kõlblat pahameelt nõudis autor, et Türgi ametnikud pakiksid oma kompsud ja lahkuksid maalt, mille nad rüüstanud ja korralagedusse viinud. Jälle esines Gladstone rahvakoosolekuil, kõneldes kas või lageda taeva all vihmasajus, nõudes, et Inglismaa teotseks koos Venemaaga Türgi kristlike provintside iseseisvuse kindlustamiseks.

Seitsmekümnekuueaastane Gladstone
puuraidurina.

Peaminister Disraeli aga jätkas türgisõbralikkude vaadete avaldamist. Vahel kõneles ta õige sõjakalt, kuigi vaevalt kavatses alustada sõda, enam aga hirmutada Türgimaa vastaseid. 1876. a. detsembris liberaalide kongressil ning 1877. a. veebruaris alamkojas leidis Gladstone, et Inglise valitsus on kaasvastutav türklaste võimu kuritarvituste pärast Balkanil. Ikka enam valdas teda veene, et Ida-küsimuse ümber on käimas „võitlus Jumala ja ta vaenlaste vahel“. Pärast Vene-Türgi sõja puhkemist 1877. a. aprillis Gladstone esitas alamkojale rea deklaratsioone, milles avaldati laituust Türgimaaale kohustuste mittetäitmise pärast kristlike alamate vastu, öeldi üles igasugune moraalne ja materiaalne toetus Türgimaaale ning nõuti tegelikku autonoomiat Türgimaa ristiusulistele alamaile. Selle elluviimise järele oleksid valvanud kõik Euroopa riigid ühiselt. Nende ettepanekute põhjendamisel väitis Gladstone m. s., et toetada Türgimaa tulevikus pole ainult amoraalne, vaid ka apoliitiline, sest seega muutub Venemaa vabadusetoojana Balkanil väga eelistatuks. Asjata manitses Gladstone alamkoda mitte-tuua lahkkelisid Euroopa riikide üksmeelsesse kontserti; alamkoda lükkas ta ettepanekud tagasi häälteenamusega, mis oli palju suurem oodatust. Kaugeltki mitte kõik liberaalid ei tundnud oma juhiga kaasa.

Kuid väljaspool parlamenti muutus Gladstone'i populaarsus väga suureks. „Vooruslikkuse tsükloon läks üle Inglismaa“. Kõikjal peeti miitinguid, kus nõuti julmade türklaste väljakihutamist Euroopast. Ühel „Othello“ etendusel Liverpoolis tõusis lause juures „Türklased on uppunud“ kogu publik ja plaksutas heameelest.

Hawardenis puid raiudes juurdles Gladstone küsimuse üle, kas Disraeli ei aja sellepärast kristlastevaenulist Balkani-poliitikat, et ta on juut ja tunneb kaasa suguvendadele Idamail, keda sealsed kristlased eriti vihkavad. Seda külge rõhutada võis siiski ainult ärritatud vastane. Tegelikult oli vägev Inglise maailmariik Disraeli' „unenägude Iisrael“. See „vägevaim Veneetsia, see keiserlik vabariik, kus päike ei looju, on visioon, mis teda võlub“, oli kirjutanud juba aastate eest üks šoti esseekirjanik tabavalt.

Suuri hulgi tegid türgivaenulised inglased palverännakuid Hawardeni. Nad tõid Gladstone'ile kingitusi kaasa — mõni tugeva jalu- tuskepi, teine kaunilt tahatud kirvevarre jm. Siin vaatlesid nad, kuidas Gladstone puid raius, korjasid laaste ning vestlesid Balkani probleemi- mist. Ning kui nad lahkusid, siis vaimustas neid veene: „kallistagu peaminister pealegi oma mõõga pidet, rahvas valvab juba selle järele, et ta teda tupest ei tõmba.“

Poolehoid Gladstone'ile Türgi küsimuses ei kattunud mingi erakondliku meelsusega. Sel ajal kui liberaalide tegelased muret tundsid endise juhi resolutsete sõnade pärast, avaldasid talle poolehoidu isikud igast erakonnast ja elu- kutsest, kelle inimlikke õiglusetundeid ei suigutanud kaalutlused riikliku kollektiiv-egoismi rahuldamisest.

Ainult Londoni kõrgem seltskond ja imperialistlikult häälestatud pealinna aja- kirjandus jäid mässajate saatuse vastu kül- maks. „Pealinna ajakirjanduses käib teisiti mittemõistetav ja terav kihutustöö Türgimaa kasuks,“ kirjutab Gladstone juba 1876. a. sügisel oma päevikusse. „Ta on nn. ülemise kümne-

tuhande aadete ja arvamuste peaesindaja. Sellest seltskonnast pole aga iial minu mälestuse järgi lähtunud ükski neist ajedest, mis on õhutanud ja lõplikult saavutanud ühegi suurist korraldusist, mis viimase poole sajandi jooksul on kaasa aidanud Inglismaa kuulsuseks ja õnneks. Nemad ei vabastanud laikusulisi, rooma-katoliiklasi, ega juute. Nemad ei reforminud parlamenti. Nemad ei vabastanud neegriorje. Nemad ei kaotanud viljaseadusi. Nemad ei võtnud maksu ajalehtedelt. Nemad ei kaotanud Iiri riigikirikut. Nemad ei hõisanud Itaalia vabastamise ja ülesehitamise töö puhul. Kõik see tehti... hoolimata nende opositsioonist. Õnnetuseks mõistetakse aga riiki välismaal eeskätt pealinna ajakirjanduse kaudu.“

Disraeli ei julgenud rahva meeolelu pärast astuda sõtta Türgimaa kasuks. Ometi jälgis ta suure murega võitluste käiku. Kui Vene võidukad väed lähenesid Konstantinoopolile, nõudis Disraeli — nüüd õigemini krahv Beaconsfield, nagu kõlas ta värske kuninganna antud tiitel — parlamendilt 6 milj. naelsterlingi suuruses krediite sõjalisiks otstarbeiks. Talle lubati need. Inglise laevastik sõitis valitsuse käsul Marmara merre. Mõlema sammu vastu vaidles Gladstone, kuid tagajärjetult. Liberaalide enamus alamkojas loobus ettevaatlikult Gladstone'iga kaasa hääletamast. Parteikaaslased süüdistasid teda erakonna lõhkumises oma liiga teravate seisukohtade läbi. Londoni rahvahulgad, keda pealinna sõjakas ajakirjandus erutanud, pildusid 24. veebruaril 1878. a. katki Gladstone'i Londoni maja aknad, ning ühel pühapäeva pealelõunal nädalapäevad hiljemini päästis ainult politsei tema kodu uuest masside rünnakust.

Inglise valitsuse sõjalised ettevalmistused ei

jätanud mõjustamata Vene-Türgi sõja käiku. Venelased, kes ei tahtnud sõda inglastega, pakkusid türklastele rahu, mis sõlmitigi 3. märtsil 1878 San Stefanos. Venemaa saavutas suuri alasid Aasias ja Euroopas, nihutas oma piiri Doonau suudmeni. Balkanil suurenesid Serbia, Montenegro ja Rumeenia Türgimaa kulul ning loodi uus Bulgaaria vürstiriik, mis Doonaust Egeuse mereni ulatudes jagas kaheks osaks Euroopa Türgimaa.

Rahutu sellise Vene võimu ja mõju kasvamise pärast, hakkas Disraeli koondama Inglise vägesid Indiast Malta saarele. Nähes selles ähvardust enda vastu, oli tsaar nõus andma San-Stefano rahu revideerimiseks Euroopa riikide kongressile. Viimane tuli kokku Berliinis Bismarck'i juhatusel 1878. a. suvel. Leidlikult ja mitte just ausalt, diplomaatiliste võtete ja ähvardustega mängides suutis Disraeli tunduvalt muuta San Stefano rahu tingimusi Türgimaa kasuks. Venemaa saavutisi Väike-Aasias kärbiti tunduvalt. Bulgaarialt võeti ära Makedoonia ja anti Türgimaale. Tulevikus tagas Inglismaa Türgile tema Aasia alade puutumatus ning selle eest andsid türklased eri kokkuleppe teel inglastele Küprose saare Vahemeres, millest loodeti head laevastikubaasi.

Kogu Inglismaa, kes hiljuti sõjakat peaministrit kirus, oli vaimustuses temast ja Berliini kongressi tulemusist. Oleksid uued parlamendivalimised olnud nüüd kohe — konservatiivid oleksid jäänud võimule veel kauaks ajaks. Kuid parlamendil oli veel kaks aastat elada ning Disraeli'l puudus sobiv ettekääne tema laialisaatmiseks.

Kesk üldist vaimustust jäi Gladstone kül-

maks. Ta kartis, et kuigi lugupidamine Inglismaa võimust on pärast Berliini kongressi küll suurenenud, riigi moraalne prestiiž siiski on langenud. Hirmuga mõtles ta päevale, mil inglased ei vääri lugupidamist Euroopas kui „armastuse, aususe ja avameelsuse armastajad“, mil jäädakse ka moraalselt saarel asuvaks, kaotatakse usaldussidemed muu maailmaga.

Disraeli kaks viimset valitsusaastat ei olnud õnnelikud Inglismaale. Tekkisid sõjad Afganistaniga Aasias ning tsuludega Aafrikas. Kodus oli viljakaaldusi ja tööstuskriise, alamkojas organiseerisid iiri saadikud oma uue juhi Charles Parnell'iga eesotsas edukalt töötakistusi, venitades koosolekuid 24-tunniliseks. Tekkisid puudujäägid riigi majapidamises, — maksud hakkasid tõusma. Valitsuse populaarsus lõi vankuma, seda enam et liberaalid üritasid uue jõuga kihutustööd.

1879. a. lõpul oli Gladstone nädalaid kihutusreisul, mis ulatus kaugele Šotimaale. See reis Liverpoolist Edinburgh'i ühes naise ja tütrega kujunes otsekui triumfikäiguks. Hoolimata hilissügise pimedast päevist näis olevat kogu maa jalul. Jaamad, kus Gladstone'i rong peatus, olid murdu täis rahvast: tuhandeid oli tulnud küladest ja naaberlinnust teda nägema. Isegi raudtee äärde väljaspool jaama salgatusid inimesed, et näha rongi, milles ta möödus. Kui Gladstone hilja õhtul Edinburgh'i jõudis, oli rahvameri tänavail otse teedsulgev. Teda kuulama tuldi Šoti sisemaalt läbi lume ja vihma või sõideti Hebriidide saartelki. Oli päevi, mil ta pidas mitu kõnet. Sama hoogsalt agiteeris ta parlamendivalimiste eel 1880. aastal. Mõnikord rongil sõites esines ta igas jaamas, kus rong peatus. Liberaalide juht mõistis hukka sõja tsulu-

dega ning Afganistaniga, samuti ka Transvaali annekteerimise, mis oli toimunud õige vaikselt 1877. a. Inglismaal usuti fiktsiooni, nagu oleks buuride enamus Transvaalis tahtnud alistuda Inglismaale, kuigi see polnud kaugeltki nii. Gladstone protesteeris peaministri pealetungiva imperialismi vastu, ta arvustas kibedalt tema hüüdsõna *Imperium et libertas* ¹⁾, väites, et roomlase suus see tähendanud vabadust endale ning valitsemist muude inimeste üle. Tuhanded ja kümned tuhanded kuulasid Gladstone'i miitinguil ning mõistsid, et lähenevail valimistel tuleb vastata küsimusele, kas Disraeli' välispoliitiline süsteem väärib pooldamist või hukkamõistu.

Rahva äratatud ning kõnelustega moraalist hellaks tehtud südametunnistus mõistis Disraeli' imperialismi hukka, mis pealegi oli osutunud kulukaks. Liberaalid saavutasid valimistel absoluutse enamuse. Nende 349 saadikule oli konservatiividel vastu asetada ainult 243 ning *Home Rule*'i pooldajail 60. Alamkotta pääses võiduka William Gladstone'i kõrval ka tema vanim poeg.

Disraeli valitsus taandus. Ta andis 1880. a. kevadel võimu üle väsinud kätest. Loobumine ei tundunud Disraeli'le kibe. Ta oli vana ja haige ning ihkas pisut rahu puude ja raamatute keskel. Ta ei vihanud isegi enam Gladstone'it, kes moraalil nimel ründas seda, mis Disraeli'le näis vajalik riigi huvides. Kunstnik John Millais' ateljees vaatas ta kord kaua üht visandit, mis kujutas Gladstone'it. „Kas te tahaksite seda asjakest endale?“ küsis kunstnik. „Ma ei julge teda teile pakkuda.“ — „Oo, ma oleksin väga õnnelik“, vastas Disraeli. „Ärge arvake, et oleksin William

1) Maailmariik ja vabadus.

Gladstone'it iial põlanud. Ei, mul oli temaga ainult üks raskus: ma ei mõistnud teda iial.“ Kuigi mõlemad seirasid eri unelmaid, üks inglise maailmariiklust, teine rahvaste vendlust, ning tihti astusid välja teineteise vastu, ometi näisid nad olevat õppinud salajas sümpatiseerima teineteisega selle innukuse ja püsivuse pärast, mis kummalegi oli omane eri radadel. Seepärast jälgis Gladstone tõsise huviga teateid Disraeli tervislikust seisukorrast ning kui Dizzy 1881. a. suri kevadlilledel keskel, millega haigetuba varustas kuninganna Victoria, kirjutas Gladstone oma päevikusse: „See on suur ja liigutav sündmus. Pole järele jäänud temast silmapaistvamat meest Inglismaal, võib-olla koguni mitte Euroopas.“

15. Gladstone'i teine kabinet.

Disraeli ministeeriumile järgnenud Gladstone'i oma ulatus jällegi liberaalide tagurlikult tiivalt radikaalideni. Viimaste esindajana kuulus siia m. s. Joseph Chamberlain, kes hiljemini mängis väga saatuslikku osa liberaalse partei ajaloos.

Mais 1880. a. kokkutulnud uus parlament kulutas väga palju aega ühe pisut iselaadi küsimuse lahendamisel, nagu need võivad tekkida üleminekul sallimatuse aegadest mõttevabaduse ajastusse. Muude saadikute hulgas oli valitud alamkotta vabamõtleja Charles Bradlaugh. Et ta ei tunnustanud omaks ühtki usundit, siis keeldus ta andmast Jumala nimel alamkoja liikme ametivannet, nõustudes andma ainult oma sõna. Oli palju vaidlusi, kaks põnevat hääletust ning kahe erikomisjoni arutlusi, enne kui Brad-

laugh'l lubati jääda parlamenti. Vahel näis Bradlaugh' saatus kujunevat selliseks, et ta üldse peab lahkuma parlamendist, ning ainult Gladstone'i kaitseõnade tõttu muutus alamkoda pisut sallivamaks. Kuid üldiselt jäi vandeküsimus esialgu otsustamata. 1883. aastal andis Gladstone parlamenti seaduseelnõu, mis lubas saadikul vande asemel anda soovi korral oma sõna. Lõhede pärast liberaalses parteis oli seekord Gladstone'i seisund väga raske, kui ta tõusis selleks, et pidada üht oma kaunimaist kõnedest. Usu ja vabaduse teemad olid ikka liigutanud ja haaranud teda kõige enam! „Ma ei karda ateismi selles kojas,“ ütles Gladstone. „Jumaliku tõe säilitamise võib usaldada Jumala kätte, aga meie toimime siis kõige paremini, kui kindlasti ja innukalt astume välja võrdsuse ja õigluse põhimõtte eest,“ sest see olevat parim tee „tõe säilitamiseks ja mõjuleaitamiseks“. Edasi arvas ta, et ajastu hädaoht ei peitu kaugeltki puhtas ja avameelses ateismis, vaid varjatud agnostitsismis ¹⁾ ning seda laadi usklikkuses, mis tunnustab küll Jumalat, kuid mitte vastutust tema ees.... Hoolimata Gladstone'i mõjuvast kõnest kukkus seaduseelnõu läbi. Bradlaugh'ga algasid uued raskused. Teda ei lubatud isegi vannet anda, kui ta oli valmis alluma sellele formaalsusele. Näis, nagu peaks ta alamkojast lahkuma. Ta apelleeris oma valijate poole ning need valisid ta tagasi parlamenti. Hoolimata Gladstone'i püüdeist ei lubanud parlament teda siiski oma kohale asuda. Alles siis, kui ta 1885. a. jälle uuesti parlamenti

¹⁾ Agnostitsism — filosoofiline õpetus, mis jätab lahtiseks Jumala olemasolu küsimuse kui inimese kogemuse piire ületava.

valiti ning teiste seas vandeandmise formaalsusele allus nagu mõned tuntud uskmatud vareminigi, alamkoja esimees ei lasknud teda enam takistada. Vast 1880-ndate aastate lõpul võeti vastu seadus, mis lubas anda sõna vande asemel, ning 1891. a., kui Bradlaugh lamas surivoodil, hakkas alamkojal koguni nii piinlik oma teguviisi pärast, et ta otsustas oma protokollest formaalselt välja rebida osa Bradlaugh' küsimust käsitlevaid lehti.

Mitte kõigis asjus polnud alamkoda nii kitsarinnaline kui vande küsimusis. 1880. a. läks lõpuks ometi läbi parlamendis kalmistute seadus, mis lubas lahkusulistele mätta oma kommete järgi surnuid anglikaani kiriku matusepaikadesse. Chamberlain'i eestvõttel viidi läbi tööliskaitse seadus, mis tegi ettevõtja vastutavaks töö juures juhtunud õnnetuste puhul.

Nii väga kui Gladstone armastas rahu, tuli tema kabinetil ometi pidada sõdu. Varsti pärast valitsuse ametisse astumist tõtsid paari aasta eest annekteeritud Transvaali buurid mässu. Vähesed Briti väed Lõuna-Aafrikas said Majubakingu juures raskesti lüüa. Meeleolu Inglismaal muutus sõjahimuliseks, kuid valitsus leidis, et Transvaali annekteerimine on eksitus, ning Briti vägede kaotus ei õigusta veel moraalselt tõsisemat sõda buuride vastu. Kahtlemata pidas Inglismaa end tugevamaks Transvaali buuridest ning tugeval on eriti raske lasta end lüüa ja mitte lüüa vastu. Kuid Gladstone tegi suure moraalse julgusega buuridega rahu, andes tagasi Transvaalile tema iseseisvuse (1881. a.).

Suuremaid raskusi tekitas Gladstone'ile Egiptus. Egiptuse valitsus oli viinud halva rahanduspoliitikaga maa pankroti äärel. Euroopa

riigid, Egiptuse võlausaldajad, olid huvitatud Egiptuse finantside tervendamise ning seepärast võtsid Prantsusmaa ja Inglismaa Egiptuse riigimajanduse oma kontrolli alla. Kontrollörid nõudsid kediivilt mitmesuguseid reforme, nagu valitsejakoja väljaminekute piiramist kindla summaga, üleliigsete ametnikkude ja ohvitseride vallandamist jm. Kuigi rahval oleks olnud aina tulu neist reformest, vihastas egiptlasi segamine nende riigi siseasjusse ning nad tõstsid 1882. a. mässu kediivi ja ta välismaalasist nõuandjate vastu. Gladstone, kes üksi ei soovinud okupeerida Egiptust, oleks tahtnud koos Prantsusmaaga seada seal jalule korra ning taastada kediivi ja kontrollkomisjoni võimu, kuid Prantsusmaa parlament ei lubanud interventsiooniks krediite. Kui mässajad hakkasid sadade kaupa tapma eurooplasi Aleksandrias, pommitas Inglise laevastik linna ning saatis sõjaväed maale. Gladstone ütles, et ta on sunnitud olnud astuma seda sammu ning et Inglise väed lahkuvad niipea, kui maal on taastatud kord.

Vististi olekski Gladstone viinud varsti Inglise väed täiesti Egiptusest, poleks mäss puhkenud ka Egiptuse valitsuse all olevas Sudaanis (1883. a.). Seni omavahel tülitsenud suguharud ühinesid siin juhi ümber, kes nimetas end Mahdi'ks, s. o. Muhamedi töö jätkajaks, uueks Messiaaks, kes hangib islamile ülemvõimu kogu maailmas. Egiptlaste armee, mis saadeti mässajaid rahustama, hävines. Londonis väitis Gladstone, et Sudaani mässus „rahvas võitleb õigusega oma vabaduse eest“ ning ei tahtnud kuuldagi selle rahustamisest Inglise sõjaväe abil. Isegi Egiptuse valitsus oli valmis loobuma Sudaanist kui vähe kasu toovast ning suuri valitsemiskulusid

nõudvast provintsist. Egiptuse garnisonide evakueerimiseks Sudaanist saatis Inglise valitsus sinna kindral Ch. G. Gordon'i. Viimane mõistis Sudaani saabudes, et paljude piiratud garnisonide äraviimine pole mõeldav ilma võitluseta, neid maha jätta oleks aga „kustutamatu häbi“. Inglismaal muutus teravaks jälle rahvusliku prestiiži küsimus. Kõhklevalt valitsuselt selgeid käske mitte saades ei rutanud Gordon nende Egiptuse väeosade evakueerimisega, kelle juures see oleks olnud võimalik, kuni ta ise Khartumis mässajate poolt ümber piirati. Terve aasta pani Gordon oma egiptlastest garnisoniga vaenlastele vastu. Inglise abivägi hilistus, Khartum langes 20. jaanuaril 1885. a. ning koos 11 000 egiptlasega raiuti Gordon tükkideks võitjate poolt. Valitsuse saamatus Gordon'i abistamisel tekitas Inglismaal suure meelepaha. Gordon, kes polnud ainult julge sõdur, vaid ka müstitsismi kalduv vagatseja, muutus hulkade silmis rahvuskangelaseks ja pühakuks, jäljendamist väärivaks imperialismi märtriiks. Gladstone'i katsed valitsuse teguviisi õigustada ei tundunud parlamendile kuigi veenvad. Ainult paari häälega pääses valitsus laituse avaldamisest alamkoja poolt ning ülemkoda mõistiski kabineti teguviisi suure häälteenamusega hukka.

Gladstone'i valitsusaja lõpul muutus Inglismaa vahekord jälle vaenulikuks Venemaa aga venelaste ekspansiooni pärast Afganistanis. Korraks võttis valitsus isegi sõjaka ilme. Gladstone ei olnud täieline patsifist — sõjad vabaduse, õigluse ja inimkonna hüveolu pärast olid tema arvates lubatud — ning nüüd näisid riivatud vähemalt õiglus ja Afganistani vabadus. Gladstone'i valitsus protestis küll teravalt Afga-

nistani piiri puutumatus rikkumise vastu, kuid ka seekord saabus lõpuks rahulik kokkulepe. Peamiselt andis Inglismaa järele: venelased säilitasid võidetud Mervi.

Nii hoiti küll ära sõda, kuid konservatiivne ja imperialistlik ajakirjandus võis veel kord süüdistada valitsust välispoliitilises nõrkuses. Samuti erutasid Indiast huvitatud inglaste konservatiivset enamikku valitsuse sammud seal pärismaalaste kasuks: ajakirjanduse vabastamine mõttevabadust tõkestavaist seadusist ning päriselanikkude võtmine kohtute koosseisu.

Veel suuremate raskuste ette asetask Gladstone'i Iiri maa. Iiri rentnikud olid organiseerunud liikmeterikkasse *Maaliigasse (Land League)*, mis nõudis 1. rendilepingute ülesütlematust, kuni rentnik on valmis maksuma renti (*Fixity of Tenure*), 2. rendiõiguse edasimüügiõigust rentnikule (*Free Sale*) ning 3. õiglasi rendihindu (*Fair Rent*). Lühidalt võeti neid nõudmisi kokku tavaliselt kolme f-i nime all. Iirlaste uus juht Charles Stuart Parnell, inglane rahvuselt, protestant usult ning landlord Iirimaal elukutselt, soovitas passiivse vastupanuga sundida inglasi järeleandmisele. Rentnikud, kellele kohad üles öeldud, lahkusid neist alles siis, kui politsei nad välja tõstis; Maaliiga toetas neid rahaliselt ning ükski teine talunik ei läinud rentima tühjaksjäänud talu.

1880-ndate aastate algul, mil Gladstone valitsema hakkas, oli korduvate ikaldusaastate tõttu rahulolematuus Iirimaal eriti suur.

Iiri talupoegade rahuldamiseks tahtis valitsus hakata kahjutasu maksuma neile rentnikele, kellele mõisnik koha üles öelnud. Bill läks küll alamkojas läbi, kuid lükati ülemkojas tagasi. See

paisutas Iirimaal rahulolematuse aina ägedamaks. Atentaadid sagesid. Maaliiga propageeris oma vastaste suhtes boikotti. Landlordidele ja inglise ametnikele ei müüdnud enam midagi, neile ei tehtud tööd, nendega isegi ei kõneldud. Esimene inglane, keda selliste vahenditega terroriseeriti, oli kapten Boycott, — siit päriski meetod oma nime.

Liberaalide valitsuse seisukord kujunes seetõttu raskeks. Ta pani 1881. a. algul küll kehtima tavalisest karmimad seadused ja vangistas mõned iirlaste juhid, kuid korralagedus Iirimaal ei kadunud. Maad ei rahustanud ka Gladstone'i teine Iiri maabill, mille järgi talurenti enam ei määranud mõisnik, vaid selle fikseeris viieteistkümneks aastaks selleks loodud eriline vahekohus. Samuti lubas maabill kohtade päriks osta soovijaile $\frac{3}{4}$ ostusummast riigi poolt laenuks.

Teise maabilli läbiviimine iseendast oli üks Gladstone'i tõsiseid saavutusi, sest inglasist parlamendisaadikud olid muutunud kaunis vaenulikuks iirlaste soodustamise vastu ning teisalt jäid billi hääletamisel iiri saadikud erapooletuks, pidades billi mitte küllalt kaugele minevaks.

Bill, nagu öeldud, ei rahuldanud Maaliigat, kes kindlasti nõudis Iirimaale autonoomiat. Ei aidanud midagi ka Maaliiga sulgemine ega Parnell'i vangistamine. Viimane oli vabaduses olles vallandanud veel uue ja võimsama passiivse vastupanu liikumise — ülemaalise rentide maksmata jätmise.

Mais 1882. a. jõudis valitsus teatud kokkuleppele Parnell'i ja teiste vangistatud iirlaste juhtidega. Nad lasti vabadusse ning valitsus lubas parlamenti anda billi, millega oleks kustu-

tatud võlgadesse sattunud iirlaste kohustusi. Näis, nagu oleks nüüd oodata leppimist Inglise valitsuse ja Iirimaa vahel. Iiri asjade sekretär W. E. Forster ja viitsekuningas lord F. T. Cowper loobusid ametist, sest nad ei kiitnud heaks valitsuse leplikkust iiri juhtide suhtes. Uueks Iiri asjade riigisekretäriks määratud lord F. Cavendish tapeti aga ühes alamriigisekretäriaga Dublini Phoenix-pargis „Võitmatute“-nime- lise salaseltsi poolt. See ettenägematu mõrv tegi võimatuks Parnell'i ja Gladstone'i avaliku lähenemise. Iiri-vaenuline meeolelu tõusis Ing- lismaal korraks jälle haripunkti. Atentaat vihas- tas inglasi seda enam, et Cavendish oli vast paar päeva ametis ning ei võinud teha veel Iirimaal erilist kurja. Parnell, kelle lepituspüüded oota- matu sündmus nurja ajas, teatas Gladstone'ile, et ta on nõus loobuma juhi kohast, kui Gladstone sooviks seda Iirimaa rahunemise huvides. Glad- stone oli liigutatud neist asjalikest motiivest, kuid kartis Parnell'i lahkumisega muutuvat iiri rahvuslikku liikumist veel vägivaldsemaks ja anarhilisemaks.

Igatahes pidi Gladstone nüüd kuidagi rahu- tama Inglise avalikku arvamist ning pani see- pärast Iirimaal kehtima eriti karmid erakordsed seadused. Kuid needki mõjusid pigemini nega- tiivselt kui positiivselt. 1881. a. tapeti Iirimaal 13 landlordi ja valitsuse ametnikku, 1882. a. aga 26!

Parlamendis paistis Gladstone'i ägedaist sõ- nadest, nagu poleks mingit ühendust Inglismaa voorusliku peaministri ja anarhilist Iirimaad esin- dava jutukehva Parnell'i vahel. Kuid tegelikult olid lood teisiti. Mitmel korral viibis Gladstone'i pool Parnell'i armuke mrs. O'Shea, et teha Par-

nell'i nimel igasuguseid muudatusettepanekuid Iirimaad puutuvaisse seadusisse. Liberaalide „Suur Vana“ (*The Great Old Man*) omalt poolt tingis, püüdes saavutada ministeeriumile võimalikult väheste järeleandmistega iiri saadikute hääli. Viimast oli seda enam vaja, et liberaalne erakond ei toetanud kuigi üksmeelselt valitsust.

1883. a. jätkus jällegi Iirimaal valitsuse ja igasuguste poliitiliste mõrvarite vastastikune terror. Gladstone'it piinas olukord, kuid ta ei julgenud leida lahendust. Välispoliitiline konstelatsioon nõudis samme, mis peaministrile hästi ei meeldinud. Kõik see mõjus raskesti Gladstone'isse. Üle viiekümne aasta poliitikaga tegelend rauk ei saa Hawardenis und. Tema tervis halveneb nii, et ta jaanuaris 1884 ära sõidab Inglismaa niiskest talvest Lõuna-Prantsusmaale Vahemere äärde, vestlema lord Acton'iga religioonist, Clémenceau'ga poliitikast ning ikka jälle uuesti lugema üha meeldivamat ja värsken-davamat Homerost.

1884. a. püüdis valitsus oma kahanevat populaarsust tagasi võita uue valimisreformiga. Juba 1876. a. oli üks alamkoja saadik tulemusteta püüdnud ühtlustada valimistsensust maal ja linnas. Nüüd võtab Gladstone uuesti üles küsimuse. Ta teab, et nii soodsa koosseisuga alamkoda ei tohi laiali lasta valimisõigust reformimata. Hoolimata ülemkoja esialgsest vastuseisemisest õnnestub Gladstone'il valimisreform läbi viia. Valimistsensuse vähendamisega maal saavad nüüd valimisõiguse ka jõukamad põllutöölised, valimisõiguslike üldarv tõuseb 3 221 000-lt 5 700 000-le. Ka saadikute arvu jaotuses mitmesugustele valimisringkondadele teostatakse põhjalik reform.

See nn. kolmas valimisreform oli Gladstone'i teise kabineti viimne suur üritus. Valitsuse prestiiži alamkojas ta siiski ei päästnud. Osa liberaale polnud rahul valitsuse kõikuva välispoliitikaga; osa radikaale ihkas valitsuselt järeleandmist *Home Rule*'i küsimuses, teised radikaalid nõudsid Chamberlain'iga eesotsas suuri sotsiaalseid uuendusi: progressivseid makse maareformi ja üldist valimisõigust. Konservatiivid, kes nägid valitsuse usalduse langust, algasid hoogsat kihutustööd. Viimast soodustasid riigi majanduslikud raskused, mida konservatiivid ajasid rahuõbraliku poliitika süüks, kuigi nende tõeliseks põhjuseks oli omatööstuste ja kaitsetollide poliitika tugevnemine mandririikides ja ärev aeg, mis nõudis valvelolekut sõja juhuks.

1885. a. kevadel püsis kabinet koos ainult tänu Gladstone'i väsimatule sobitamisinnule eriarvamiste vahel. Enamus ministreist oli juttu teinud oma kohast loobumisest. Aga Gladstone'il, kes kauemat aega unepuuduse all kannatas, jätkus küllalt jõudu naljatamiseks veel valitsemisraskusis. Ühel kabinetikoosolekul ütles ta näiteks mänglevalt: „Väga mõnus kabinet täna — ainult kolm loobumist.“ Tähtsamaiks lahkkelide põhjusiks olid kaks rasket küsimust: kas pikendada sügisel erakorraliste seaduste kehtimise aega Iiri maal ning kas ja millist omavalitsust anda Iiri maale. Alamkojast tulnud kabinetiliikmed, välja arvatud lord Hartington, soovitasid „ümmarguse laua“ poliitikat, kokkuleppekatseid Parnell'i ja tema pooldajatega, ülemkojaliikmeist ministrid olid selle vastu. Et hoida kabinetti purunemast, loobutigi kokkuleppe otsimisest mässuliste iiri rahvuslastega, kuigi Gladstone sel puhul arvas, et seda otsust tuleb liberaalel veel kahjatseda.

Kui mööndused iirlasile võimatuks osutusid erakonnapoliitilisel põhjusil, siis oli täiesti loomulik, et Gladstone alamkojas kõneles karmide seaduste osalisest kehtimajätmisest Iirimaa. Pahameel oli sel puhul suur radikaalide ja muidugi ka iirlaste ridades. Liberaal John Morley töötas alamkojas võidelda igasuguste seda laadi ettepanekute vastu. Kuid tal ei tulnudki seda teha. Kabineti lõpp saabus. Konservatiivid lähenesid salaja iiri saadikuile, avalikkuse ees seda liitlust salates, ning kukutasid 1885. a. juunis eelarve vaidlustel valitsuse. Seda teha oli seda kergem, et paljud liberaalid loobusid hääletamast valitsuse kasuks. Lord Robert Cecil Salisbury poolt moodustati nüüd konservatiivne vähemusvalitsus.

16. *Home Rule.*

Peaministri töörikkast ametist vabanevad rauk ei saanud kaua puhata. Valimised lähenesid ning kihutustöö kutsus uuesti vana juhti. Mõnel kõnekoosolekul andis Gladstone mõista, et tema Iiri poliitikas on oodata julgemaid samme. Kuid ta tegi seda nii ebamääraselt ja üldiselt, et sellele ei pöördud tähelepanu.

Valimistel said liberaalid küll kõige rohkem kohti, kuid konservatiivil ja parnelliitidel kokku oli täpselt sama palju hääli kui liberaalel. See andis väikesele *Home Rule*'i erakonnale võimuluse mängida alamkojas kaalukeele osa. Konservatiivide valitsus oli Parnell'i poolehoiu saavutamiseks kaotanud erakordsed valjud seadused Iirimaa; nüüd lähenes Parnell liberaalele, et nende abil teostada Iiri autonoomiat. Parteijuhtide

vaheline sobimus hoiti esialgu saladuses, kuid pärast parlamendi kokkutulekut selgus see varsti.

Esimesed väga üldised teated Gladstone'i kavatsusest Iirimaale autonoomia anda sattusid ajakirjandusse juba detsembris 1885. a. Enamik Gladstone'i erakonnakaaslasti võttis selle sõnumi vastu jahmatusega. Isegi Hartington ja Chamberlain kõnelesid, nagu oleks kava neile täiesti uudiseks, kuigi on põhjusi selles kahelda.

Esialgu lootis Gladstone Iirimaale autonoomia andmist konservatiivselt ministriumilt. Ta astus ühendusse vastasparteiga ning parlamendi istungjärgu algul, jaanuaris 1886. a., kõneles sellest, kuidas *Home Rule* pole üksikerakonna, vaid kogu Inglismaa küsimus. Aga kui valitsus oma töökavva võttis seadusi iiri rahvusliku liikumise pidurdamiseks, mõistis Gladstone oma lootuste asjatust ning otsustas kukutada valitsuse.

Varsti jäigi konservatiivne kabinet vähemusse, kui liberaal Jesse Collings tegi ettepaneku töökava täiendada seadusega, mis korraldaks asunikukohtade loomist maatöölisile omavalitsuste poolt. Gladstone ja Chamberlain kõnelesid selle täienduse kasuks, valitsuse esindajad ja osa parempoolseid liberaale rääkisid tema vastu. Hääletamisel jäi valitsus vähemusse ning lahkus.

Jälle suudles William Gladstone kuninganna kätt audientsil, nagu seda tegid ametisse astuvad peaministrid, võttes enda peale uue ministriumikoostamise (jaanuaris 1886. a.). See ei olnudki kerge, sest paljud liberaalide vanemad ja tuntumad tegelased (Hartington, Goschen, Bright) keeldusid kabinetti astumast Iiri küsimuses kavatsetud sammude pärast. Uut, lõpuks kokku saadud ministriumii ootasid iga-

sugused raskused. Valitsuse esimesil päevil oli Londonis töötute rahutusi vaateakende purustamise ja poodide rüüstamisega. Valitsuse otsus tarbekorral sõjalise jõuga kaasa aidata sõja vältimiseks Türgi- ja Kreekamaa vahel äratas radikaalide pahameelt. Sõjaväe eelarve arutusel oleks kabinet peaaegu lüüa saanud. Märtsis lahkus kaks radikaali kabinetist; üks neist oli Chamberlain, tulevane radikaalide juht, kes ihkas teotsemiseks vabu käsi ja polnud rahul oma tagasihoidliku kohaga kabinetis. Mõned kabinetiliikmed liberaalide paremalt tiivalt järgnesid radikaalele.

Hoolimata halvast algusest jätkas Gladstone võitlust Iirimaa eest.

8. aprillil 1886. a. esitas ta oma *Home Rule* billi alamkojale. Sel päeval oli Londonis huvi alamkoja vastu senikuulmatu. Saadikute ja pealtvaatajate kohad täitusid juba varahommikul inimestega. Kohal olid printsid, palju suur-saadikuid, ülemkoja lorde, kõrgemaid vaimulikke. Seni hästi saladuses hoitud eelnõu paelus kõigi uudishimu. Gladstone kõneles mahedamalt kui tavaliselt, hoidudes valusaist löögest. Ta teadis, et tuleb teha billi armsaks vaenulikule alamkojale, ning tundis selle ülesande raskust. Ta leidis, et raskused Iirimaa valitsemisel on tingitud sellest, et seadused tulid iirlaste juurde „võõras rõivastuses“. Selle pahe kaotamiseks tuli Gladstone'i arvates luua Dublini kahekojaline seadusandlik asutis, mis annaks üksnes Iirimaaesse puutuvaid seadusi. Iiri parlamendi asutamine ei oleks tähendanud veel maa täielikku iseseisvust, sest tema otsustamisele poleks kuulunud maa- ja mereväe küsimused ega suhted välisriigega ja asumaadega. Maksudest oleksid jäänud tollid ja aktsiisimaks endiselt Inglise parlamendi määrata. Kogu Briti

impeeriumi kulutusist pidi Iirimaa kandma $\frac{1}{26}$. Selle mahaarvamise järel tollidest ja aktsiisimaksudest oleks ülejääk läinud Iiri vara-ametile. Dublini parlamendi loomisega pidid iirlased kaotama ühtlasi oma kohad Inglise parlamendis.

Nüüd, kus Gladstone oli avalikult hakanud *Home-Rule*'i pooldajaks, ei takistanud miski teda Parnelliga lähedalt kokku puutumast. Ühel õhtusöögil Hawardenis istus iirlaste salapäratsev juht ühe Gladstone'i tütre kõrval. „Keda te peate suurimaks näitlejaks?“ küsis preili seltskondlikus vestluses. „Endastmõistetavalt teie härra isa,“ vastas Parnell, vihjates sellele, kuis Gladstone maailma eest oli osavalt varjanud nende poliitilisi omavahelisi sobimusi. Muidugi oli see kompliment tublisti liialdatud.

Esimesel lugemisel ei nõutud billi hääletamist. Teisel lugemisel avaldati väga erinevaid arvamusi tema kohta. Parnell tervitas autonoomia-billi „kui kaua kestnud kahe maa vahelise vastuolu lahenemist“, liberaal Hartington aga soovitas teda tagasi lükata. Parempoolne liberaalide tiib ühines käremeelsete juhi Chamberlain'iga, kes võrdlemisi mitteasjalikel ettekäändel oli asunud vastuollu valitsusega ning võitlusse billi vastu. Billi vastu olid ka konservatiivid. Londoni poliitiline õhkkond muutus aina põnevamaks. Parlamendis ja miitinguil peeti ägedaid kõnesid billi vastu, kogu pealinna ajakirjandus, välja arvatud kaks lehte, laitis billi. Seltskonnadaamid, kelle rahvuslik uhkus äkki ärkas, ütlesid sõprusi üles *Home-Rule*'i pooldajatele. Seltskonda armastavad rahamagnaadid unustasid külastuskutseid saates oma ketserlikud sõbrad. Üks professor võrdles peaministrit meelegeitliku meriröövliga, kes on süüdanud

põlema omaenda laeva. Isegi paljud poliitikud, kes varemini olid nõudnud tõsiseid samme Iirimaa kasuks, olid nüüd kohkunud. Rahva laiale hulgale oli tulnud Gladstone'i eelnõu liiga ootamatult, ta ei olnud jõudnud sellega harjuda.

Parlamendis küsiti Gladstone'ilt, kas tal on volitusi valijailt *Home-Rule*'i teostamiseks? See oli hästisihitud löök demokraatliku avameelsuse apostlile, kes valimistel oli targu surnuks vaikunud oma suurkavatsuse. Gladstone vastas, et valijailt ei ole volitusi ka sõjaseaduse kehtimapanekuks, aga autonoomia või sõjaseadus — üks neist kahest on Iirimaal vältimatu.

Billi läbimineku lootusi vähendas valitsus ise õnnetult seega, et andis parlamenti seaduseelnõu, milles riik lubas Iiri landlordidelt ära osta nende maad, kui lordid ei soovi jääda autonoomsele Iirimaale. Sellisest seadusest kartis alamkoda riigi väljaminekute suurt tõusu ning muidugi kartsid seda ka maksumaksjad.

Kõigiti püüdis Gladstone lahkarvamistel olevaid liberaale lepitada *Home-Rule* billiga. Ta soovitas neil saadikuil, kes pole temaga täiesti nõus, hääletada siiski teisel lugemisel eelnõu poolt. Hiljemini oleks siis aega parandusi teha kogu koja komisjonis või lükata seaduseelnõu koguni täiesti tagasi kolmandal lugemisel. Kuid juhi palved ei mõjunud enam palju.

8. juunil tuli bill teisel lugemisel hääletusele. Vaikida armastav Parnell pidas sel koosolekul ühe oma asjatundlikuma ja kaunima kõne. Vana seitsmekümnekuueaastane Gladstone, valge nagu lill ta nõõpaugus, rääkis billi kasuks väga noorusliku hoo ja painduvusega. Nüüd oli saabunud kõneleja arvates ajaloo kuldne tund, nagu nad esinevad nii harva. Jälle kord lootis Iirimaa,

nagu ta üheksakümmend aastat polnud lootnud. Iirimaa ootas. „Tema sõnad on tõe ja mõistlikkuse sõnad. Ta palub mineviku õnnistatud unustamist, ja see unustamine on enam teie kui tema huvides.“ Siin ei tohitud hoolida traditsioonest, sest üks olnud Inglismaa suhtumine Iirimasse must plekk Inglise ajaloo, üks äratanud ta kõigi rahvaste kirjanduses sügavat hukkamõistu. Mineviku unustamine pidi olema kasuks Inglismaa tulevikule, tema aule, õnnele, jõukusele ja rahule, sellepärast „mõtelge hästi, mõtelge targalt, ärge mõtelge hetkele, vaid aastaile, mis saabuavad, enne kui lükkate tagasi billi.“ Gladstone kõneles hästi, kuid bill jäi siiski 30 häälega vähemusse. Teiste seas hääletasid vastu 97 liberaalse partei enda liiget. Liberaalne partei lõhestus kaheks.

See oli suurem löök, kui osati karta. Üksi jäädes oma sõbra minister J. Morley'ga tundus äsja nii värske peaminister äkki kokkulangemiseni väsinud.

Gladstone saatis küll parlamendi laiali, kuid uued valimised näitasid suurt poolehoidu konservatiividele ning liberaalsest parteist ära langenud „unionistidele“ radikaal Chamberlain'iga eesotsas. Gladstone'i valitsus lahkus ning valitsema hakkas konservatiivide ja unionistide koalitsioon.

17. Reisud, raamatud, mälestused.

Järgnevail aastail kuni 1892. a. valimisteni on Gladstone'i poliitiline tegevus õige hootu ja vähene. Võitlusele parlamendis eelistab Suur Vana reisimist või lugemist, kirjutamist ning oma raa-

matukogu ja paberite korraldamist Hawardenis. Kuigi löödud ja taandunud, ei ole Gladstone poliitikuna kaugeltki purustatud — ta ainult seisab kõrval, puhkab ja ootab soodsat aega edasi-võitlemiseks.

1886. a. augustis viibib ta Baieris Tegenersee ääres oma kahe katoliiklasest sõbra lord Acton'i ja doktor Döllinger'iga. Nad ei kõnele päevapoliitikast. Lord Acton annab Suurele Vanale lugeda häid prantsuse komöödiaid, et ta sealjuures unustaks maailma kurbmängu. Vahel sõuavad nad paadis Tegenerseel ja vestlevad teoloogilisist küsimusist. Mägedevaheline järv on lepitavalt vaikne nagu tuhandeaastase rahuriigi sümbol. Ja ikka jälle kerkib sõnadesse paadisolijate ühine unistus — kristliku kiriku ühtlus.

Ja jälle on Gladstone vaheldumisi Hawardenis, parlamendikoosolekuil Londonis või jälle reisudel Lääne-Euroopas.

Hawardenis olles raiub ta ikka veel puid ning kirjutab teoloogilisi, mütoloogilisi ja poliitilisi artikleid. Sagedad turistide külaskäigud tüütavad teda pisut. Meelsamini veedaks ta oma aega raamatute juures. Neid on Gladstone'il palju. Ruumid mõisahoones on jäänud ammu kitsaks mitmekümnele tuhandele köitele ning seepärast laseb ta mõisa lähedale ehitada erilise tulekindla raamatukoguhuone, „rahu templi“, nagu ta ütleb. Suurema osa raamatute vanult riuleilt võtmise ja uude kohta asetamise hiiglatööd teeb Gladstone ise. Kuidas võikski usaldada võõraste hoolde oma häid sõpru suur ja armunud lugeja? „Ma võlgnen vähe elavaile õpetajaile“, armastab ta öelda, „kuid määratu palju neljale surnule ning neljale evangeeliumile.“ Ning need neli

surnut on Aristoteles, Augustinus, piiskop Butler ja Dante.

1880-ndate aastate lõpul ehitab Gladstone „rahutempli“ loodenurka kaheksanurkse tulekindla toa, kus ta säilitab mitmesuguseid oma elutöösse puutuvaid pabereid, m. s. kirjavahetuse. Viimane on tohutu suur. „Valitud kirjade“ kogus üksi on siin 60 000 kirja ning neile lisandub suur hulk muid. Samuti on siin mitukümmend tuhat koopiat Gladstone'i enda kirjust teistele.

Selles määratus kirjakogus peegeldub haruldases mitmekesisuses suure riigimehe töö- ja sidemeterikas elu. Palju on siin kirju erakonna-kaaslasilt. Üksi lord Granville'ilt, liberaalide juhilt ülemkojas, kes kirjutas haruldaset lühikesi kirju, on siin umbes 7 kilogrammi sõnumikke. Siin on palju ametlikke kirju kuningannalt, aga samas leidub ka väikese printsessi päevapilt, mille tagaküljele pildistatu on kirjutanud abitu ja harjumatu käega: „Olen rõõmus, et nägin teid Windsoris ja tahan olla püüdlik ja mäletada teid kogu elu.“ Palju on peaminister saanud koha- ja toetuseotsimise kirju, sageli inimesilt, kes hindavad üle ennast või maailma heade võimaluste küllust. Siin on kirju näitlejailt ja maalikunstnikelt, kirjanikelt ja luuletajailt. Siin on anglikaani piiskoppide kirju teoloogiliste küsimuste üle, aga ka lahkusuliste jutlustaja sooje ridu ning ühe ateistide veteraani lihtsaid sõnu. „Ma möönan, et teadmatus on puudus“, ütleb kirja saatja igavesest elust kõneldes, „kuid leppida sellega, et me ei tea seal, kus teadmine on võimatu, see näib ainult ühe ohvrina, mida tõearmastus meile asetab.“ Kunagi varemini on kirjutanud Gladstone sellele jumalasalgajale: „Lahkarvamisel olles teiega ma ei saa uskuda, et

ilmlikud motiivid oleksid küllaldased selleks, et edasi viia või pidurdada meie rahva lapsi, kuid ma tõsiselt ihkan kuulda asja ka teisest küljest ning hindan kasu, mis seisab selles, et seletusi annab mulle tõsine ja kõrgemeelne inimene.“ Silmapaistvad katoliiklasedki on kirjutanud talle, hoiatades pealiskaudse ja skeptilise liberalismi eest. Kirjavahetus on toimunud väga mitmes keeles. Kreeka keeles kirjutab näiteks Kefallinia peapiiskop, õnnitledes peaministrit esimese Iiri maabilli puhul. Samas keeles tervitab ja õnnistab Konstantinoopoli patriarh, tuletaades meelde vanu sõprussidemeid kreeka-katoliku ja anglikaani kiriku vahel.

Kirja saatjate isikud, nagu juba oleme näinud, on väga erinevad. Suure järjekindla revolutsionääri Garibaldi' kirjad lebavad siin hilisema tagurlase Guizot' kirjade läheduses.

M. s. ei puudu ka kirjad Disraeli'lt ja Disraeli'le ning nad pole kaugeltki kirjutatud ainult ametlikes asjus. Leedi Beaconsfieldi, Disraeli naise surma puhul, kirjutab näiteks Gladstone Disraeli'le:

„Kallis mr. Disraeli, — Kuigi ma ei tahaks tungida teie kurbuse pühadusse ja värskusse, ometi mõtlen nüüd, et veel vähem tahaksin loobuda lisamast meie väikest, kuid väga tõsist kaastunde annust neile põhjatuile kaastundeavaldusile, mida on esitatud nii mitmesugusel kujul. Teie ja mina oleme, ma arvan, abiellunud ühel ja samal aastal. Meie mõlemad võisime rõõmu tunda hindamatust annist läbi kolmandiku sajandi. Kuigi ma olen säästetud hoobist, mis langeb teile, ma suudan kujutleda, mida see võis tähendada, jah, pidi tähendama. Ma ei julge teile pakkuda lohutust, mida te otsite teisalt ja

kõrgemalt. Ma ainult kinnitan seda, mida võivad kinnitada kõik, kes tunnevad teid ja leedi Beaconsfield'i ning eriti need nende keskel, kes nagu ma ise nautisid kauemat aega tema tähelepanelikku ja teenimatut austust, et sel katsumistunnil nad tunnevad sügavalt teie pärast ja koos teiega. — Ustavalt teie William Ewart Gladstone.“ Disraeli vastus kõlab sama südamlilik: „Kallis mr. Gladstone, — Olen väga liigutatud teie lahkeist sõnust oma suures kurbuses. Ma kindlasti loodan, ma tõesti loodan, et teile jääb olematuks selline õnnetus. Abielu on suurim maine õnn, kui ta on ehitatud tõelikule sümpaatiale. See pühitsetud saatus langes mulle osaks, ta oli pool minu elust; ja ma tean, ta on teie osa kah. — Tõsise austusega D.“

Disraeli lootused täitusid — mrs. Gladstone elas paar aastat kauemini oma mehest, kuigi ta aastate arv oli kasvanud juba õige suureks. 1892. a. 6. jaanuaril kirjutab Gladstone päevikusse: „Mrs. Gladstone on täna kaheksakümne. Milline ime...“

18. Viimne võitlus.

Vahepeal läks poliitiline elu oma rada. Radikaalsed unionistid Chamberlainiga eesotsas, kes lähenesid konservatiivide alguses ainult Iiri küsimuses, sulasid nüüd enam ja enam nendega üheks erakonnaks. Peamiselt nende liitlaste mõjul teostas Salisbury valitsus mõne sise reformi: korraldas ümber omavalitsusi, teostas maksuta algkooli. Kuid pearõhk langes siiski välispoliitikale — eriti uute a s u m a a d e

vallutamisele ja eeltööle Inglismaa autonoomseks muutunud asumaade tihedamaks sidumiseks emamaaga nii poliitiliselt kui ka majanduslikult. Viimane tundus eriti vajalik, sest Euroopa mandririikide kaitsetollidepoliitika süvenes ning omad tööstused arenesid. Iirimaal surus uus Iiri asjade riigisekretär Arthur Balfour maha rahvusliku opositsiooniliikumise väga drakooniliste seadustega. Iirlaste alamkojasaadikuid saadeti seninähtamatul arvul vangi, nii et inglise kodanikel hakkas juba tõsiselt piinlik. Konservatiivne ajaleht „Times“ süüdistas Parnell'i vägivalla tarvitamisele õhutamises üksikisikute vastu, kuid võltsitud materjali põhjal, nagu varsti selgus. Balfour'i liiga suure karmuse ja konservatiivse ajakirjanduse inetu võitlusvõtte tagajärjel kasvas aeglaselt Inglismaal sümpaatia iirlaste vastu.

Liberaalide kongressil 1891. a. selgus, et partei seisukoht *Home Rule*'i küsimuses on väga üksmeelselt jaatav. Soodsate valimistulemuste juures oleks Gladstone'ile veel kord avanenud juhus katsetada oma tagasilükatud eelnõuga. Ja see võimalus seisis õige lähedal.

Gladstone'i valimisprogrammi muud punktid, nagu riigikiriku kaotamine Šotimaal ja Wales'is, kus palju lahusulisi, alkoholismi vastu võitlemine ja Egiptuse okupatsiooni lõpetamine, olid hästi valitud selleks, et koondada mitmesuguseid rahulolematuid. 1892. a. valimistel võitsidki jälle kord liberaalid peamiselt Wales'i ja Šotimaa arvel ning Gladstone sai viimset korda peaministriks. Liberaalide ülekaal teistest erakondadest oli siiski nii alla ootuste väike, et enamuse said nad ainult Iiri *Home-Rule*'i partei toetusel.

Iiri erakonnas oli vahepeal mõndagi muutu-

nud. Salapäratsev Parnell oli eelmisel aastal surnud, mahajäetuna Iiri saadikute enamikust pärast seltskondlikku skandaali, mis tekkis koos tema armukese mrs. O'Shea lahutuslooga oma mehest. Ka Gladstone, kes liberaalse erakonna tegelasena pidas kalliks lahkusulistele poolehoidu ja hääli, ei saanud öelda avalikkuses ühtki head sõna oma endise liitlase kasuks, pigemini soovitas *Home Rule*'i parteil loobuda oma senisest juhust.

Kuna ministeerium püsis ainult Iiri saadikute toetusel, siis oli seda loomulikum, et Gladstone ruttas veel kord *Home Rule*'i küsimuse tõstmisega. Liberaalide juht oli nüüd juba aastait üle kaheksakümne, kuulmine valmistas talle raskusi ning ta nägemine muutus päev-päevalt nõrgemaks. Suuri pingutusi nõudsid raugalt pikad *Home Rule* billi arutamised, mis kestsid alamkojas 1893. a. veebruarist septembrikuuni. Kogu koda imetles kaheksakümnekolmeaastast rauka, kelle sõnavõttud hiilgasid just nüüd suure selguse ja hoolika põhjalikkusega, kuigi endine oraatorlik hoog puudus ning ta vahel keset kõnet peatuma pidi puhkamiseks. Uus bill ei erinenud palju endisest, ta oli ainult mõneti soodsam iirlasile. Peale Dublini parlamendi lubati nende saadikuil jääda nüüd ka Inglise parlamenti. Iga-suguseid parandusettepanekuid tehti kogu koja komitees. Vahel toetati konservatiivide ridadest üliliberaalseid täiendusi, nii et bill tervikuna muutus seda enam vastuvõtmatuks parlamendile. Lõpuks pärast pikki arutlusi läks seekord alamkojas bill kolmekümneneljahäälise enamusega läbi. Kuid nüüd lükkas ülemkoda ta üksmeelselt tagasi — billi poolt oli ainult üks kümnendik antud häältest.

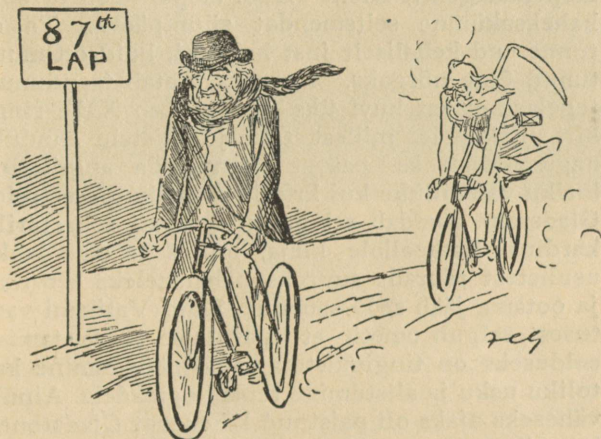
Gladstone töötas küll järgmisel istungjärgul

uuesti tõsta *Home Rule*'i küsimuse, kuid ei teinud seda. Valitsus teostas veel kaheksatunnilise tööpäeva relvatehaseis ja riigidokkides, võimaldas töölistel pääseda rahukohtunikeks ja vabriku inspektoreiks, kuid *Home Rule*'i küsimust Gladstone enam üles ei tõstnud. Vist näis talle alamkojas saadud enamus liiga väike, et avaldada survet ülemkojale; uute parlamendivalimiste kaudu rahva poole apelleerida ta aga ei julgenud.

Eelmine võitluserikas aasta oli röövinud rauga vähesed füüsilised jõud. Vareminigi oli ta tundnud suuri väsimusi, kuid oli ikka saanud üle neist kindla tahtepingutuse abil. Nüüd aga ei jätkunud enam küllalt elastsust tema muidu nii terasest kehal. Ta ei jõua end kokku võtta mõjuvaks agitatsiooniks väljaspool parlamenti, tema kabinetikaaslasile aga polnud *Home Rule* küllalt tähtis. Gladstone'i nägemisvõime langeb vahepeal väga muretäratavalt. Muudele raskustele lisaks selgub Suurele Vanale, et ta kabinet on ootamatult militaristlik, nõudes maa- ja mereväe eelarve tunduvalt suurendamist. Seegi avastus on väga kibe vanale rahuõbrale. Kui ülemkoda asub ka valitsuse sotsiaalse seadusandluse suhtes opositsiooni, siis Gladstone, tundes oma jõu vähesust, lahku b kõigile ootamatult peaministri kohalt 3. märtsil 1894. a. Oma viimises parlamendikõnes istungjärgu lõpul oli ta ütelnud teravaid laitu si ülemkojale: rohkem ei suutnud ta enam teha ülemkoja inertsi murdmiseks. Pisut enne seda alamkojakoosolekut oli ta jätnud oma kabineti alatiseks jumalaga, õnnistades teda väga tasasel, aga väga selgel häälel.

Kuninganna Victoria avaldas oma viimises kirjas taandunud juhile lootust, et Gladstone'i

nägemisvõime paraneb ning ta võib veel mõned aastad nautida teenitud puhkust. Meeleldi oleks ta veel kord pakkunud vanale tegelasele peeri au ja kohta ülemkojas, kuid ta teadis, et Gladstone seda vastu ei võtaks.

Inglise karikatuur Gladstone'i 87-aastaseks saamise puhul tema kõbususe tähistamiseks.

19. Viimsed aastad.

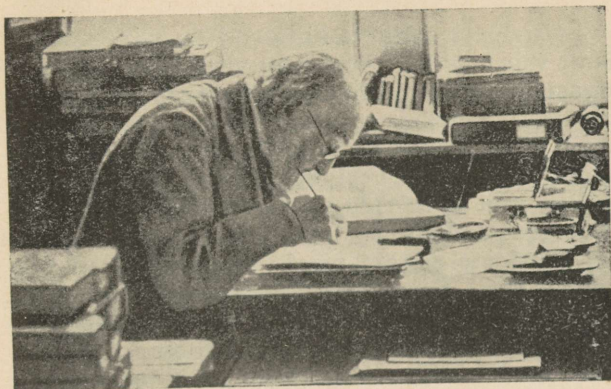
Ja nüüd teadis Gladstone, et on tulnud aeg „rehvida purjesid“. Alguses elas ta rahulikult Hawardenis, luges, juurdles kreeklaste usundi üle, töötas raamatu kallal piiskop Butler'ist. Ta silmad olid pärast 1894. a. mais tehtud kaelalõikust küll pisut tervemad, kuid nad väsisid siiski väga ruttu. Üksikuid teoloogilisi artikleid ilmus nüüd veel rauga sulest ning korra äratasid teda

kirjutama türklaste vägivaldteod Armeenias. Kuid ta ei suuda vallandada enam sellist protestiliikumist nagu 1870-ndail aastail brošüüri-terrori üle Bulgaarias.

1895. a. suvel reisis ta, külastades Hamburgi, Kopenhaagenit, Kieli. 1896. a. pühitseb ta oma kaheksakümne seitsmendat sünnipäeva. Ta ei tunne end kehaliselt just halvasti, kuid on muutunud õige nõrgaks. Korraks äratab taandunud tegelase elavat huvi üks paavst Leo XIII ringkiri piiskopele, millest talle ja teistele tundub, nagu kavatakse paavst tunnustada anglikaani kiriku vaimulikke kui kristliku kiriku preestreid. Gladstone avaldab sel puhul paavsti sekretärile kardinal Rampallole kirja, milles ta oma lahkusulistest sõprade suureks pahameeleks tervitab ja ootama jääb seda sammu. Kuid Vatikani vastusest selgub ometi, et igasuguse tunnustamise eelduseks on tingimusteta tagasipöördumine katoliku usku ja alistumine tema dogmadele. Ainult väheseks ajaks oli paistnud lähenevat Gladstone'i lemmikunelma — kiriku ühtsuse — teostumine.

Järgneval aastal viibib ta palju Rivieral. Siin on soojem ja selgem kui Inglismaal. Ta tänab Jumalat, et tal jätkub jõudu lugeda mitu tundi päevas. 1897. a. suvel haigestub ta Prantsusmaal raskemalt, esmalt arvatakse eksikombel neuralgiasse. Ikka halvemaks muutub ta tervis. 1898. a. märtsis saabub vana riigimees lõunast üsna haigena tagasi Hawarden'i. Bournemouth'i jaamas, kuhu rahvahulk on kogunenud teda nägema, ütleb ta enne vagunisse astumist raskelt ja tõsiselt: „Jumal õnnistagu teid ja seda kohta, ning maad, mida armastate.“

Hawardenis muutuvad aina suuremaks Gladstone'i valud. Ainult muusika rahustab teda,

Kaheksakümnekuueaastane Gladstone töötab Butleri uurimisel.

eriti vanade meistrite helitööd. Kõikjalt saabub talle kaastunde-avaldusi. Eriti rõõmustab haiget Oxfordi ülikooli tervitus. Ta dikteerib vastuse, kus ütleb end eriti hindavat vana ususõbralist ülikooli. Ta laused kõlavad ikka veel tähtsalt — vana juht tunneb oma sõnade täit kaalu.

Ja siis tõmbuvad aeglaselt katki sidemed välismaailmaga. 13. mail on ta vaevalt teadvusel, 19. sureb ta ühes ülemise korra toas, akna taga pilvedeta taevas ja päikesepaistes haljendavad kaugused.

Muidugi saadavad teda lugematud järelhüüded kodu- ja välismailt. Itaalias olevat kurbus olnud peaaegu sama suur kui siis, kui suri Garibaldi. Ta maetakse Westminster'i kirikusse kesk „kuningaid ja kangelasi“ kogu maa leinates.

*

Nii lõpeb kõik ja ühtlasi jääb kõik pooleli. Suur vabaneja pole veel vaba vastuoludest ja eelarvamisist, kuigi ta elu lõpulgi matkab hommikuse innukusega selles suunas. Suur vabastaja pole suutnud kaugeltki kõiki vabastada: veel on Iiri-maa autonoomiata, veel on rahvaste vendlus soovunelm, veel ei mõelda parlamendis naistele valimisõiguse andmisele.

Kuid me ei tohi nõuda üksikinimeselt üleloomulikku. Seegi, mis Gladstone saavutas, on suur ja aina suuremaks teeb tema võite see vägivallatus, mis oli omane ta teotsemisele. Me imetleme tema truudust selle vastu, mis paistis talle inimlik ja õige, millest nii harukordselt harva teda kõrvale viis mõte nn. riigikasule või erakonna hetkelisele prestiižile. Me mäletame teda heroilises ja traagilises üksilduses võitlemas Disraeli idapoliitika vastu või kaitsemas esimest *Home Rule*'i eelnõu. Me näeme teda truuks jäävat vabakaubandusele ja kosmopolitismile ajal, kui Inglise tööstuslikud kihid omakasu huvides hakkavad koos konservatiividega rõhutama imperia-lismi ja protektsionismi ning töölisigi oskavad lepitada nende lööksõnadega.

Erakonnast lahkunud Chamberlain ei suutnud koos konservatiividega teostada kuigi palju uuendusi. Peagi unustasid unionistid imperia-lismi kõrval radikalismi. Jällegi olid liberaalid need, kes XX sajandi algul Lloyd George'i ja Asquith'i juhatusel teostasid Inglismaal põhjalikke töökaitse ja hoolekande reforme, võimaldasid iirlastele ja inglastele agraarseadustega väiketalundite ostmist ja võtsid ülemkojalt tema absoluutse veto õiguse (1911. a.). Nii läksid Gladstone'i ähvardused ülemkoja vastu täide. Liberaalid tõstsid ka uuesti *Home Rule*'i küsi-

muse, mis lõplikult lahenes Iirimaale autonoomia andmisega 1922. a.

Oleks *Home Rule* teostatud aastakümneid varem, oleks välditud palju kibedust, vaenu ja ebaproduktiivset jõukulutamist iirlaste ja inglaste juures. Ja võib-olla ütlevad kord tulevikus rahvad ja riigimehed: oleksime me uskunud, et ainsaks õigeks välispoliitikaks rahvaste vahel on suure heatahtluse, õigluse ja raskuste kanda aitamise poliitika, kui palju elulisi väärtusi oleks jäänud siis ohverdamata sõjale. Neil päevil on Gladstone inimkonnale jälle midagi enam kui puhtajalooline suurus.

Nimede hääldamist.

Aberdeen — äbədii'n	Disraeli — dizrei'li
Acton — ä'ktən	Dublin — da'blin
Ann, Anne — än	
Arthur — aa'əə(r)	Edinburgh — e'dinbərə
Asquith — ä'skuiə	Edward — e'duəd
Aston Hall — ä'stən hool	Eton — iitn
	Ewart — ju'ət
Baines — beinz	
Balfour — bäl'fuə(r)	Freetrader — frii'treidə(r)
Beaconsfield — be'kənsfiild	
Benjamin — be'ndžəmin	Gladstone — glædstən
Bentinck — be'ntiŋk	Glynne — glin
Birmingham — bəə'mingəm	Gordon — goodn
Bournemauth — bu'ənməə	Goschen — gou'sən
Bradlaugh — brä'dlo	Granville — grä'nvil
Bright — brait	Greenwich — gri'nidž
Burke — bəək	Grey — grei
Butler — ba'tlə(r)	
Cambridge — kei'mbridž	Hamilton — hä'miltən
Canning — kəniŋ	Hartington — haatiŋtən
Carlton — kaa'lt(ə)n	Hawarden — hoo'ədn
Catherine — kə'əərin	Henry — he'nri
Cavendish — kə'vəndiʃ	Home Rul'e — hoom ruul
Cecil — sesl	Hope — houp
Chamberlain — tšei'mbəlän	Hughenden — hjuu'əndən
Charles — tšaalz	Hume — hjuum
Cherwel — tšaa'uəl	Huxley — ha'ksli
Christ Church — kraist tšəətʃ	Hyde Park — haid paak
Clifford — kli'fəd	
Cowper — kuu'pə(r)	James — džeimz
Cromwel — kro'mwəl	Jesse — dže'si
Cullen — ka'lin	John — džon
	Joseph — džou'zif
Derby — daabi	
Dilke — dilk	Lancashire — lä'nkəʃiə(r)
	Leith — liie

Lewis — lu'is
Liverpool — li'vəpuul
Lloyd George — lɔid dʒoodʒ
Lowe — lou

Macaulay — məkoʊli
Manchester — mə'ntʃistə(r)
Manning — mə'nɪŋ
Mary — məəri
Maynooth — mei'nuuə
Melbourne — me'lbən
Mill — mil
Millais — mi'lei
Milman — mi'lman
Morley — mooli

Newark — nju'ək
Newcastle — njuu'kaasl
Newman — njuu'mən

O'Connell — oʊko'nl
Olivier — oli'viə(r)
O'Shea — ouʃe'i

Palmer — paamə(r)
Palmerston — paa'məstən

Parnell — paane'l
Peel — piil
Punch — pantʃ

Richard — ri'tʃəd
Ripon — ri'pən
Robert — ro'bət
Robertson — ro'bətsn
Roebuck — rou'bak
Russell — rasl

Salisbury — soo'lzbəri
Stanley — stə'nli
Stuart — stju'ət

Thames — temz
Thomas — to'məs
Times — taimz
Tudor — tjuu'də(r)
Turner — təə'nə(r)

Wellington — ue'liŋtən
Westminster — ue'stminstə(r)
Windsor — ui'nzə(r)
William — ui'ljəm

Kasustatud kirjandust.

- Apjohn, L.:* William Ewart Gladstone, his Life and Times. London.
- Drew, M.:* Acton, Gladstone and others. London, 1924.
- Morley, J.:* The Life of William Ewart Gladstone. Vol. I—II. London, 1908.
- Lühendatud väljaanne eelmisest teosest eessõnaga C. F. G. Masterman'i poolt. London, 1927.
- Paul, H. W.:* The Life of William Ewart Gladstone. London, 1901.
- Paul, H. W.:* Gladstone, W. E. Koguteoses „The Dictionary of National Biography“. Vol. XXII, Supplement.
- Russell, G. W. E.:* The Right Honourable William Ewart Gladstone. London, 1892.
- Salomon, F.:* William Ewart Gladstone. Deutsche Rundschau, Berlin. Jahrg. 1898.

Sisukord.

	Lk.
1. Lapsepõlve kodu ja koolid	5
2. Reformitud parlamendi esimesed valimised	17
3. Varane poliitiline tegevus	23
4. Raamatuid riigi ja kiriku vahekorra- st. Abiellumine	30
5. Robert Peeliga ministeeriumis	36
6. Piliidina opositsioonis	45
7. Gladstone kukutab konservatiivse kabineti. Disraeli	54
8. Koalitsioonivalitsus	60
9. Parlamendi beduiin	64
10. Edu finantsides ja parlamendireformi äpar- dumine. Usaldusest ja vabadusearmastu- sest	73
11. Konservatiivide parlamendireform. Disraeli peaministriks	84
12. Esimest korda peaministriks	86
13. Ajutine taandumine juhi kohalt. Võitlus dogmatismi vastu	106
14. Jälle Ida-küsimus	109
15. Gladstone'i teine kabinet	120
16. <i>Home Rule</i>	130
17. Reisud, raamatud, mälestused	135
18. Viimne võitlus	139
19. Viimised aastad	143
Nimede hääldamist	148
Kasustatud kirjandust	150

BIOGRAAFILINE SEERIA

SUURMEESTE ELULOOD

SENI ILMUNUD NUMBRID.

Nr. 1. Roald Amundsen	H. 1.50	Nr. 13. Charles Darwin	„ 1.50
„ 1. Isaac Newton	„ 1.50	„ 14. George Washington	1.75
„ 3. Muhamed	„ 1.50	„ 15. Michelangelo	„ 2.—
„ 4. Abraham Lincoln	„ 1.50	„ 16. Ludwig van Beethoven	„ 1.50
„ 5. Honoré de Balzac	„ 1.50	„ 17. Giuseppe Garibaldi	1.75
„ 6. Ignatius Loyola	„ 1.50	„ 18. Elias Lönnrot	H. 1.50
„ 7. Victor Hugo	„ 1.75	„ 19. Richard Wagner	„ 1.50
„ 8. Aleksander Suur	„ 1.75	„ 20. Jakob Hurt	„ 1.50
„ 9. Thomas Alva Edison	1.50	„ 21. Cervantes	„ 1.50
„ 10. Vergilius	H. 1.75	„ 22. Caesar	„ 1.50
„ 11. Aleksis Kivi	„ 1.75	„ 23. Faraday	„ 1.50
„ 12. Louis Pasteur	„ 1.75		

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s. 6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa: Kr. 3.—, 2.50, 1.25 ja —.75. Kummagi esimese osamaksu tasumise järel saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase osamaksu tasumise järel 1 raamat. Kõide: ilukõide 50 senti eksemplari pealt ja 2 kr. 50 s. 6 eks. pealt. Rahvaraamatukogu kõide 40 s. eksemplar.

Teised elulood (eelmistest erinevates kaustades):

A. Kallas: Tähelend (Koidula elulugu)	H. 3.50
A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö	„ 1.30
A. Raag: Elisabeth Aspe elu ja looming	„ 1.—
R. Rolland: Tolstoi elu	„ 2.—
Eelmised kalingurkõites 1 kr. 50 s. kallimad.	
A. Maurois: Ariel ehk Shelley elulugu	2.—
ilukõites 50 s. kallim.	

SUURMEESTE ELULOOD 1935. A.

sisaldab 6 elulugu, 120—160 lk., järgmisest valikust:

Gladstone, Cook, Dostojevski, Gustav Adolf, Watt, Goethe, Augustinus, Spinoza, Jeanne d'Arc, Nietzsche, Delacroix, Jaan Poska jne.

Tellimishind 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka osakaupa: 3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 s. 1. aprilliks, 1 kr. 25 s. 1. juuliks ja 75 s. 1. oktoobriks. Poolaastas (3 nr-it) 4 kr., üksiknumber 1 kr. 50 s.

Kõide: ilukõide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahvaraamatukogu kõide igal number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi posti jooksvale arvele nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna ettesaamisel kannab saatukulud Selts. Jooksvat aastakäiku saab tellida ajakirjana ka kõigist postiasutistest.

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTUS,
SUURTURG 12, TEL. 6-01.

SUURI RIIGIMEHI JA VÄEJUHTE.

Aleksander Suur. Maailma kuulsaim väejuht ja vaimustav teoinimene. Kirj. prof. S. F. Žebelev. Hind 1 kr. 75 s.

Giuseppe Garibaldi. Isamaalane ja romantiline sõjakangelane, kes võitles Itaalia vabaduse eest ja ühendas Itaalia tervikuks. Kirj. F. J. Snell. Hind 1 kr. 75 s.

George Washington. Mees, kes väga raskeis oludes organiseeris sõjaväe, juhtis seda visadusega kuni võiduni ja tõi iseseisvuse P.-A. Ühendriikidele. Kirj. C. Th. Jones. Hind 1 kr. 75 s.

Abraham Lincoln. Ainult rahvale elav vabariigi president, haruldane riigimees, orjade vabastaja. Kirj. A. Montgelas. Hind 1 kr. 50 s.

Caesar. Mees, kes painutas oma tahte alla rahvaid. Kirj. F. Toomus.

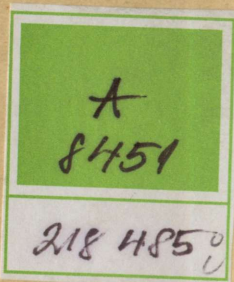
Annete suurus 140—160 lk.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

3 eri raamatut 4 krooni. Iluköide 50 senti eksemplar, rahva raamatukogu köide 40 senti eksemplar.

Tellides maksta raha Eesti Kirjanduse Seltsi posti jooksvale arvele nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas postmarkides. Hinna ettesaamisel tasub Selts raamatute saatekulud.

60.-

HIND 1 KROON 50 S.

60.-

A 2451
28 485 ⁰ ₁

S I
24

LEO ANVELT: WILLIAM EWART GLADSTONE

HIND 1 KROON 50 S.

SUURMEESTE ELULOOD

GLADSTONE

H. M. G. S. S. O.

